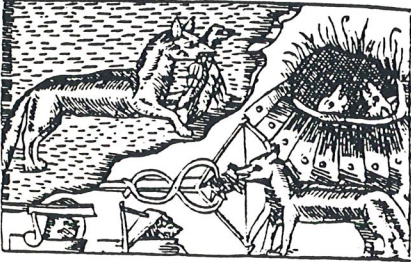

META

MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

Kraftstorg 1

223 50 LUND

91 2

REDAKTIONELLT

META fortsätter i sin strävan att öppna och belysa nya problemområden! I tidskriftens barndom uppmanades vi att intressera oss för landsbygden. Sedan dess har medvetenheten om medeltidens agrarsamhälle blivit fast etablerad hos de flesta av oss. Nu är det dags att gå vidare. Detta temanummer tar upp den medeltida marginalbygden och utmarken - de stora skogarnas arkeologi. För medeltidsarkeologins vidkommande är detta ett studiefält där nästan allt återstår att göra.

Utgångspunkten för diskussionen är de senaste årens fornminnesinventering i Värmland, ett landskap som intill helt nyligen kunde betraktas som en av de vitaste fläckarna på den arkeologiska Sverigekartan. Inventeringen kan utan vidare sägas ha inneburit en revolutionerande förändring i synen på landskapets arkeologi, men även i synen på vad som är ett kulturlandskap; det har funnits folk även i våra skogar under medeltiden, men med en annorlunda näringsstruktur än odlingsbygdernas folk, en näringsstruktur vars lämningar vi intill nu inte har lärt oss att känna igen.

Två medlemmar av det medeltidsarkeologiska forskarseminariet i Lund inleder. Sofia Andersson introducerar detta exotiska landskap i den arkeologiska världen och ger en översikt över bebyggelseutvecklingen. Eva Svensson behandlar några av skogslandets fornlämningstyper, blästerugnarna, fångstgroparna och fäbodvallarna, och visar att det finns en för-finsk bosättning i finnskogen.

Detta kompletteras sedan med ett par skribenter från utanför det innersta skräet. Gabriel Bladh är doktorand i kulturgeografi i Göteborg och knuten till högskolan i Karlstad där han driver ett projekt om den värmländska finnskogen. Han lämnar här en kulturgeografisk vinkling på finnskogens, framför allt svedjelandets, kulturlandskap.

Eva Myrdal-Runebjer, doktorand i arkeologi i Göteborg, vidgar studiet ytterligare på ett sätt som bildar en uppföljning och koppling till vårt förra temanummer om tredje världen. Hon drar paralleller mellan Sydasien och norra Värmland och diskuterar möjligheten av att överflytta en etno-arkeologisk metod på finnskogarnas kultur.

Just nu finns en intressant dynamik i utmarksforskningen, mycket tack vare Värmlandsinventeringen. META finner det naturligt att ställa sig i

forskningsfronten genom att spegla detta. Låt oss hoppas att detta temanummer bara utgör början på diskussionen!

Under rubriken debatt återkopplar vi så till temanumret om Gotland, ett ämne som det kommer att finnas anledning att återkomma till flera gånger. Lena Thunmark–Nylén kommenterar i sitt inlägg "Bucklan är kastad - Gotlands vikingatid som debattämne" diskussionens premisser, och argumenterar för återhållsamhet i resonemang kring social stratifiering i väntan på framtida helhetsöversikter av källmaterialet.

Omslagsbilderna är denna gång hämtade ur den rika bildskatten i Olaus Magnus arbete om de nordiska folkens historia. De illustrerar de speciella skogsnäringarna: svedjebruk, jakt och fångst. Varifrån Olaus Magnus fått sin kunskap om livet i de stora skogarna kan man fråga sig efter läsningen av stycket om älgar begivna på öl:

"Älgalvar, som av skickliga jägare fångats, blir med tiden så tama, att de stundom, när törsten driver dem, dricka ur väldiga stånkor med öl, som bjudas dem vid bordet av gästerna. Men efter vilken lag sådant plägar ske, därpå svare de omätliga dryckeskämparna själva."

META-redaktionen i Lund och Uppsala

BEBYGGELSEUTVECKLINGEN I DEN VÄRMLÄNSKA SKOGS- BYGDEN UNDER MEDELTIDEN.

Inledning

Värmland hade inte någon större betydande roll under medeltiden. Landskapet låg under Skara stift och löd troligen under tidig medeltid också till stor del administrativt därunder.

Under främst tidig- och högmedeltid var mycket lite av landskapet uppodlat och där fanns troligtvis inte något större antal människor. Värmland hade under denna tid inte en enda stad, Tingvalla fick stadsprivilegier först 1584. Den enda staden runt Vänern var Lidköping som fick sina stadsprivilegier 1446. Däremot hade Värmland flera större marknadsplatser som t ex Knusesund (Säffle), Tingvalla (Karlstad) och Bro (Kristinehamn) (Fernow s.170-71, 114).

Värmland var under medeltiden indelat i både sysslor, häradar och socknar. Syssla är ett indelningsbegrepp från Norge, där sysslindelningen genomfördes av Olav Haraldsson i början av 1000-talet. I varje syssla tillsattes sysslomän som skulle inbringa skatten. Det äldsta kända belägget i Värmland, Nessysslo, finns nämnt i ett bytesbrev från 1367. Nessysslo lär ha omfattat Näs härad och delar av Grums härad. De under medeltiden nämnda sysslor var förutom Nessysslo, Vestersysslo 1453 och Östra sysslet 1458. Enligt Arvid Ernvik 1983 skulle dessa under senare delen av medeltiden ha gällt administrativa distrikt, inte skattland.

Många författare har diskuterat Värmlands roll under medeltiden, varifrån det "styrdes" och varifrån det påverkades (Ernvik 1983, Fernow 1773-79 m fl). Hur starka var influenserna från Norge? Hur viktig var gränsen mellan de båda länderna? Kunde verkligen den svenska kungamakten hålla reda på vad som försigick i de värmländska skogarna?

I denna artikel behandlas den medeltida bebyggelsen, främst i Värmlands skogsbygder. Ett område jag utesluter i detta sammanhang är Värmlands bergslag, Färnebo härad. Färnebo är ett sent tillkommet namn och området kallades innan för Värmlands berg. Området bör hellre tas upp i samband med den övriga bergslagen i angränsande landskap.

Jordkategorier i Värmland år 1600

Hur de olika jordkategorierna är fördelade i Värmland år 1600 kan man se i

följande tabell. Tabellen är gjord utifrån Ortnamnen i Värmlands län som utkom på 1940-talet, och är alltså gjord över förhållandena år 1600, vilka kan vara något missvisande för förhållandena under medeltid, men de stora huvuddragen bör ändå kunna urskiljas.

<u>Härad/socken</u>	<u>Sk</u>	<u>Kr</u>	<u>Ky/Pr</u>	<u>Kl</u>	<u>Fr</u>	<u>Totalt</u>
NÄS HD						
Botilsäter	11	0	5	0	10	26
Bro	9	1	11	1	7	29
By	12	1	8	0	20	41
Eskilsäter	8	2	4	2	12	28
Huggenäs	6	0	6	0	2	14
Kila	43	4	5	0	2	54
Millesvik	3	0	6	0	17	26
S Ny	6	2	5	1	7	21
Tveta	22	0	4	0	5	31
Ölserud	10	0	3	0	8	21
GILLBERGA HD						
Gillberga	22	0	22	0	11	55
Glava	17	0	4	0	6	27
Högerud	9	0	2	0	0	11
Långserud	22	1	12	0	2	37
Stavnäs	32	0	6	0	4	42
Svanskog	33	1	15	0	0	49
Värmskog	12	0	3	0	1	16
NORDMARKS HD						
Blomskog	28	1	5	0	0	34
V Fågelvik	20	0	3	0	0	23
Holmedal	31	0	0	0	0	31
Järnskog	27	0	1	0	0	28
Karlanda	26	0	1	0	0	27
Silbodal	29	1	1	0	0	31
Sillerud	51	0	11	0	0	62
Skillingmark	10	0	1	0	0	11
Trankil	11	0	1	0	0	12
Töcksmark	17	0	3	0	0	20
Östervallskog	11	0	1	0	0	12
JÖSSE HD						
Arvika	17	0	5	0	11	33
Boda	9	0	0	0	0	9
Brunskog	24	0	5	0	0	29
Eda	19	0	3	0	5	27
Gunnarskog	35	0	3	0	2	40
Köla	24	0	5	0	1	30
Mangskog	7	0	0	0	0	7
Ny	13	0	4	0	7	24
Älgå	10	0	6	0	6	22

GRUMS HD

Ed	10	0	5	0	12	27
Grums (Borgvik)	25	2	17	0	6	50
Nor	11	0	2	0	21	34
Segerstad	1	1	7	11	7	27

FRYKSDALS HD

Fryksände (Vitsand, Östmark)	24	0	1	0	0	25
Gräsmark	13	0	0	0	0	13
Lekvattnet	1	0	0	0	0	1
Lysvik	14	0	4	0	0	18
Sunne	58	4	9	0	9	80
V och Ö Ämtervik	32	0	2	0	2	36

KILS HD

Frykerud	17	3	8	0	2	30
St Kil	21	13	12	0	4	50
Ransäter	3	0	2	1	0	6
Nedre Ullerud	11	0	7	6	7	31
Övre Ullerud	13	3	4	2	3	25

ÄLVDALS HD

Dalby (N o S Finnskoga)	33	0	1	0	0	34
Ekshärad (Gustav Adolf)	38	0	0	0	0	38
N Ny (Nyskoga)	22	0	2	0	0	24
N Råda (Sunnemo)	24	0	1	0	4	29

NYED HD

Nyed (Älvsbacka)	31	1	7	1	0	40

VÄSE HD

Alster	26	1	12	0	4	43
Ö Fågelvik	22	0	9	3	5	39
Väse	17	11	2	13	16	59

KARLSTADS HD

Grava	20	1	8	8	11	48
Hammarö	0	0	1	23	14	38
Karlstad	0	9	5	0	8	22
Karlstad stad	0	2	4	0	2	8

ÖLME HD

Varnum	8	18	3	2	14	45
Ölme	33	0	22	2	45	102
Kristinehamn	5	3	2	0	7	17

VISNUM HD

Rudskoga	24	10	1	14	0	49
S Råda	15	4	3	0	7	29
Visnum	32	5	1	8	2	48
Visnum-Kil	6	16	4	2	16	44

(förklaringar till tabellen: Sk=skattejord., Kr=kronojord., Ky/Pr=kyrko/prebendjord,
Kl=klosterjord., Fr=frälsejord. Siffrorna avser jordeboksenheter.)

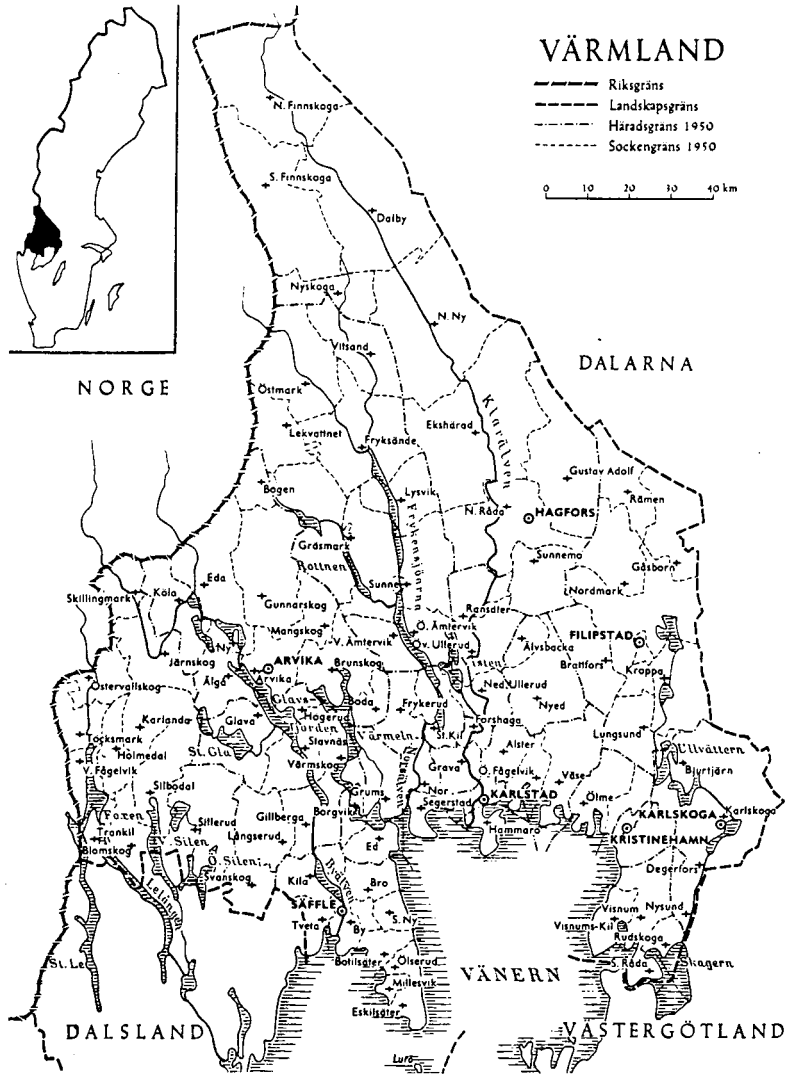

Fig. 1. Karta över Värmland.

Man har i Ortnamnen i Värmlands län indelat Värmland i härad, varför också indelningen i tabellen är häradsviss. I vissa fall har flera socknar i tabellen räknats samman beroende på utbrytningar under främst 1800-talet. Däremot är inte t.ex Nyeds härad inräknat inom Våse härad, vilket det tidi-

gare tillhört. Nyed är nämligen en sen sammanslagning från flera härader och socknar. Ekshärad användes under medeltiden som namn på Älvdals härad, men övergick under 1400-1500-talen till att heta det senare.

Kartan som följer tabellen visar de socknar och härader som Värmland är indelat i. (Fig. 1)

En av orsakerna till tabellen var att kunna se en skillnad på jordbruksområdenas och skogsområdenas ägostruktur. Följer de olika jordkategorierna den fornlämningsgräns som sägs gå genom Värmland? I stort sett är svaret ja.

Bebyggelsen i Vänerområdet

I de södra delarna av Värmland, i Vänerområdet, är jordägandet av en mer varierande karaktär. Man kan också på flera platser i området se en kontinuitet i bebyggelsen från förhistorisk tid till medeltid genom de stora yngre järnåldersgravfält som är belägna alldeles intill tidigt nämnda medeltida gårdar. Med tanke på den mängd gårdar som finns med i 1503 och 1540 års jordeböcker över Värmland måste en viktig kolonisation skett någon gång under medeltiden.

Eva Österberg gjorde under 1970-talet en undersökning på hur den senmedeltida agrarkrisen påverkat vissa delar av Värmland. Undersökningen omfattade Hammarö, Tingvalla, Grava, Kil, Segerstad, Grums, Gillberga, Arvika och Älgå socknar. Områden som till största delen ligger i Vänerområdet, utom då de tre sistnämnda. Hon kunde se att en förändring skett i senmedeltid som kanske kan ha berott på t. ex bebyggelsepolitiska åtgärder och ökat skattetryck (Österberg 1977).

Bebyggelsen i skogsområdena

Hur utvecklades då bebyggelsen i de värmländska skogsbygderna? Skogsområdena täcker största delen av Värmland och dit räknar jag de bygder som inte tillhör Värmlands bergslag och ligger i direkt anknytning till Vänerom, främst Nordmark, Jösse, Älvdals härader och även delar av Gillberga, Fryksdals och Nyeds härader. Dessa områden som kan utläsas av tabellen, domineras av skattegårdar och de koncentrerar sig till de större sjö- och älvsystemen. Kring sjöarna och älvarna har man bedrivit åkerbruk i den mån det gått, men man har kanske främst använt marken till bete för djuren. De stora skogsområdena använde man sedan till flera andra ändamål (se Eva Svenssons artikel).

I de norra delarna främst Älvdals och Jösse härader är det, med vissa undantag, uteslutande skattejord. Dessa områden saknar i stort sett traditionella fornlämnings typer i form av gravar och gravfält. Däremot finns det gott om stenåldersboplatser, men alltså nästan inget från brons- och järnålder. Man kan därför inte se samma kontinuitet i fråga om bebyggelsen från förhistorisk tid till medeltid som i de sydligare delarna av Värmland. Man får anta att det även här skett en nykolonisation under medeltiden. Den riktigt stora kolonisationen i dessa trakter kom för övrigt under 1600-talet då finnarna kom.

Orsakerna till bebyggelseutvecklingen i skogsområdena kan ha varit många. Som tidigare nämnts, enligt Eva Österberg, skedde förändringar under senmedeltid och kanske berodde dessa på bebyggelsepolitiska åtgärder, ökat skattetryck och/eller befolkningsökningar. Som Eva Svensson nämner i sin artikel verkade flera av skogsnäringarna vara oskattade.

Pilgrimslederna

En bidragande del i bebyggelseutvecklingen, i åtminstone Klarälvsdalens och längs Glavsfjordens skogsområden, kan ha varit de pilgrimsleder som sträckt sig därigenom.

Glavsfjorden och genom Edskogen in i Norge sägs ha varit en väl trafikerad väg redan tidigt (Ernvik 1955). Längs denna väg kan man idag finna rikligt med lämningar från förhistorien.

I mitten av 1000-talet blev målet för många pilgrimer i Sverige, Nidaros, där Olof den helige är begravnen.

Kung Olav Haraldsson skulle efter stridigheter i Norge ha flytt över Edskogen österut genom Värmland till Närke, och två år senare tåga tillbaka till Norge via Klarälvdalen. Han mötte sina fiender i Stiklestad 1030, där han stupade. Redan före gravsättningen i Nidaros skulle märkliga ting ha hänt, och när han sedan blev helgonförklarad ökade strömmen av pilgrimer längs dessa vägar. Berättelser om dessa märkliga ting kring helgonet levde kvar i Värmland långt in på 1800-talet (Ernvik 1955).

Längs dessa vägar finns idag ett antal minnesmärken rörande Olof den helige, munkar och pilgrimer. Minnesmärken i form av kyrkor tillägnade Olof, offerkällor, traditioner om kyrkor, kapell och kloster, traditioner om kors som rests mm. Ett kapell grävdes 1954 ut i Svanskog socken, kallat Ämbeskogs kapell, kanske har det haft en anknytning till leden, liksom flera andra liknande platser som undersökts under 1900-talet.

Klarälvdalen har med sitt föränderliga meanderlopp gjort att det är mycket svårt att idag se vad som en gång fanns där. I dalens nordligare delar fanns enligt 1503 års skattebok, från Ekshärad i söder till Norra Finnskoga i norr, 78 gårdar/byar (Nilsson 1950).

Det fanns alltså en etablerad bygd i dessa trakter redan 1503, jämför man sedan med tabellen skedde en ganska stor ökning av bebyggelsen under 1500-talet.

Det verkar som traditionerna kring pilgrimsleden levtt kvar längre i Klarälvdalens nordligare delar. Enligt en tradition om Dalby gamla kyrka skall den en gång ha legat i Sysseleback, ca 5 km norr om nuvarande kyrka, men pga älvkantens erodering ha blivit flyttad. I denna kyrka, som enligt Fernow skall näst Gillberga och kanske Eda vara den äldsta i Värmland, skall ha funnits många munkmålningar, rökelsekar, offerkistor och på väggen skall det ha hängt munkkläder (Fernow 1773-79). Vid flyttningen framkom ett årtal 1311 inhugget i en av stockarna. Ännu under 1900-talet skall man på platsen ha kunnat se människoben sticka fram ur den kraftigt eroderade älvkanten. Flera liknande traditioner lever fortfarande kvar i dessa trakter.

I och med den trafik som följde dessa stråk är det lätt att anknyta bebyggelseutvecklingen med utvecklingen av lederna. Detta vittnar de kyrkor, traditioner, ortnamn mm som lever kvar i trakterna om.

Framtida forskning

Man vet inte mycket om hur gård/bystrukturen såg ut i Värmland under medeltiden. Eva Österberg menar att det var ensamgårdarna som dominerade bebyggelsen och att det fanns väldigt få byar. Detta är då baserat på det skriftliga material och på det undersökningsområde som hon använde sig av.

Även den övriga forskningen kring den medeltida bebyggelsen är baserat på det skriftliga material som finns. Mycket få arkeologiska undersökningar är gjorda och har något grävts har det varit äldre kyrkor/kapell, då i både skogs- och jordbruksbygder.

En lokaliseringsundersökning av en medeltida ödegård, Skramle i Gunnarskog socken, utfördes hösten 1990 av författaren och Eva Svensson. Fernow nämner att Skramle skulle ha varit en av de gårdar i Gunnarskog som legat öde sen digerdöden. Namnet Skramle lever fortfarande kvar i Gunnarskogsbygden som den plats dit den förste nybyggaren kom. Äldre

kartmaterial bla en Geometrisk avmätningsskarta från 1641 och en Geometrisk karta från 1709 ger indikationer om denna plats. 1641 är platsen ingärdad och kallas för Torpstället, någon husmarkering finns däremot inte. 1709 är platsen även här ingärdad och kallas Skramble ängsuddens afbruket. Ett försök till lokalisering av denna gård 1990 misslyckades, men vi hoppas på ett nytt försök.

Vad som behövs är att förnya det medeltida material som finns över Värmland, vilket redan har behandlats flera gånger om. Detta kan bäst göras genom mindre arkeologiska undersökningar som sedan kan användas till att styrka eller motsäga de uppgifter som redan finns i det skriftliga materialet. Detta är något som för Värmlands del fortfarande är i sitt begynnelsekedde.

Sofia Andersson

Malmö

Litteratur

Broberg, R. *Jordebok för Värmland 1540*. 1952

Ernvik, A. *Olof den helige och Eskoleia*. 1955.

- *Värmländsk medeltid*. 1983.

Fernow, E. *Beskrivning över Värmland. 1773-79* (Nyutgåva 1977)

Nilsson, Y. *Bygd och näringsliv i norra Värmland*. 1950.

Ortnamnen i Värmlands län. 1923-62

Samuelsson, S. & Kallstenius, G. *En värmländsk skattebok från 1503. Nationen och hembygden II*. 1939.

Österberg, E. *Kolonisation och kriser*. 1977.

Kartor

Geometrisk avmätning 1641 av H Arwidsson Akt nr R 3:97

Geometrisk karta 1709 Akt nr R 9

ERÄMARKSKULTUR I NORRA VÄRMLAND

Bakgrund

Med begreppet erämarkskultur avses här ekonomiska aktiviteter i utmarken, d v s olika former av jakt, järnframställning, fäboddrift etc (se även KHLM: Erämark). Nyttjandet av utmarker är vanligt i skogsområden i hela Sverige, men ju mindre åker- och betesmarken blir desto viktigare blir utmarksutnyttjandet för gårdarnas ekonomi. Dessutom förefaller ägostrukturen vara en viktig faktor; nyttjandet av utmarkerna är långt viktigare i områden där skattejord dominerar än i områden med övervägande frälsejord. (Se även Sofia Anderssons artikel).

Många former av utmarksaktivitet har försvunnit spårlöst, ex snaror och fällor för jakt. Andra lämningar är bättre bevarade och kan spåras i naturen. Detta gäller främst fångstgropar (för älg), slaggvarp och kolningsgropar (för järnframställning ur myrsmalm) samt fäbodvallar (i Värmland kallade sätrar).

Fornlämningar av erämarkstyp ligger i allmänhet i gleset bebodda skogsområden och blir sällan föremål för exploatering - vilket inte hindrar att de ofta, och utan åtgärd, utsätts för skadegörelse i samband med skogsavverkning och markberedning. Den låga exploateringsgraden gör att få av dessa lämningar är arkeologiskt undersökta. De flesta undersökningar har ägt rum i forskningssyfte.

Den främsta källan vid studiet av erämarks lämningar är fornlämningsregistret. Fornminnesinventering i områden med lämningar av erämarkstyp har ofta varit det främsta incitamentet för forskning kring dessa lämningar. Så även i Värmland.

Fornminnesinventering för ekonomiska kartans revidering i Värmland har pågått sedan 1987, och under säsongerna 1989 och 1990 var det framförallt skogsområden med utmarks lämningar som berördes (Fig.1). En medveten strävan har varit att kombinera forskning och fornminnesinventering, något som ledde till att en del mer "ovanliga" fornlämningar registrerades (bl a lagskyddades tre övergivna finnsvedjor).

Fångstgropar

Fångstgropar (för älg) förekommer ensamliggande, i grupper och ibland i system som avspärrar en passage, t ex mellan två myrar eller tvärs över en

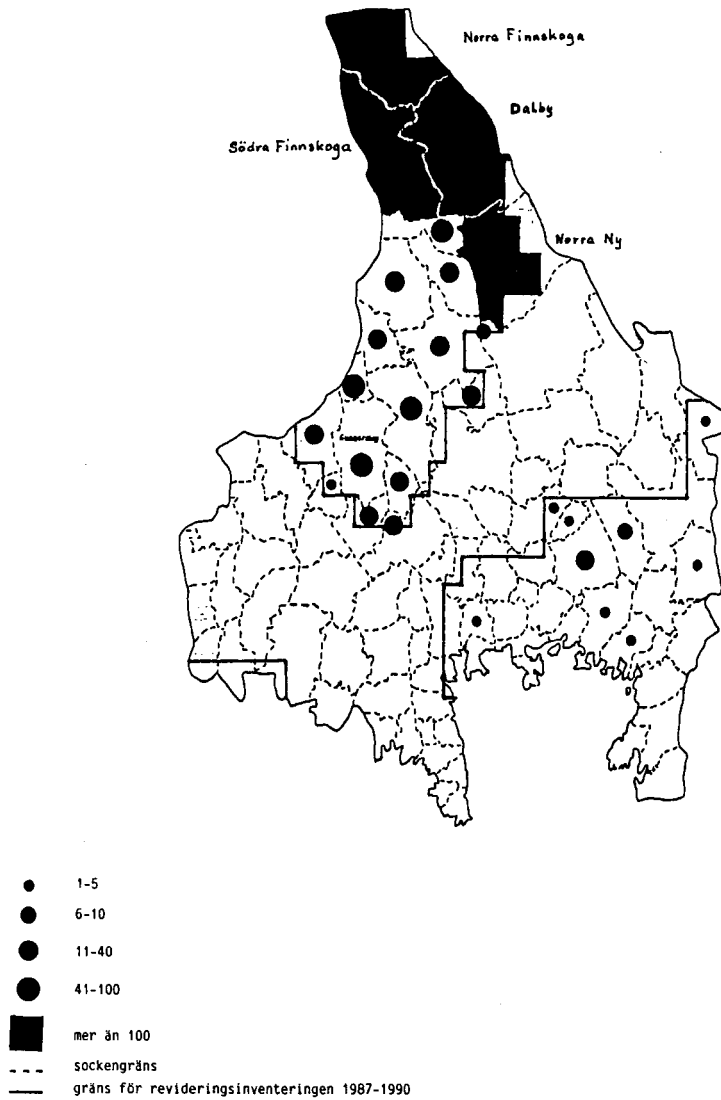

Fig. 1. Antal lämningar efter utmarksnäring per socken (endast revideringsinventerade områden).

hel dalgång. Fångstgropar består av en "melittaformad" grop, en vall och en sparklåda. Sannolikt var groparna övertäckta med ris. Groparna som ingick i ett system var inbördes förbundna med ett staket för att förhindra att villebrådet gick vid sidan av en grop. På samma sätt kan ensamliggande gropar ha varit försedda med fångstarmsstaket. Då älgen gått ned i gropen fastnade den med klövarna i sparklådan och satt sedan fast där tills jägaren kom och avlivade den.

Passiva jaktmetoder, som fångstgropar, krävde inte så stora insatser i själva jakten, men å andra sidan krävdes en stor arbetsinvestering vid själva anläggandet av groparna. Stora system bör ha krävt samarbete mellan flera hushåll.

Fångstgropar förekommer i stora delar av norra Sverige, men är rikligast förekommande i Jämtland, där ca 9000 gropar registrerades vid första gångsinventeringen (Sellinge 1974:10). Få fångstgropar är arkeologiskt undersökta och daterade. De dateringar som finns från jämtländska fångstgropar sträcker sig mellan 1800 f Kr och 1600 e Kr, med en tyngdpunkt i vikingatid (Sellinge 1974:32-33). I skriftliga källor från medeltiden framträder fångstgropar som viktiga ekonomiska objekt; det händer t o m att man processar om besittningen av fångstgroparna (Sellinge 1974:30).

I Härjedalen har de äldsta fångstgroparna daterats till 3700-3500 f Kr medan de yngsta var i bruk ännu i slutet av 1860-talet, flera år efter att de hade förbjudits. De stora fångstgropssystemen i västra Härjedalen är möjligen anlagda i samband med en omfattande bebyggelseexpansion i området ca 700-1100 e Kr (Bergström, Magnusson och Raihle 1990:48).

I Värmland är fångstgroparna vanligast i de nordligaste delarna, framför allt i Dalby, Norra Ny samt Norra och Södra Finnskoga socknar. De förekommer även i mellersta Värmland och i enstaka fall i södra Värmland. Dateringen av de värmländska fångstgroparna är ännu outredd. Endast två fångstgropar, båda belägna i Norra Finnskoga socken är arkeologiskt undersökta, men ingen av dem är daterade (ATA Dnr 6062/61). En skriftlig källa antyder att fångstgropar var i bruk in på 1600-talet (Larsson 1954:113). Åke Hyenstrand anser att fångstgroparna i norra Värmland anlades under medeltid och 1600-tal (Hyenstrand 1972:180).

Fångstgropar i södra Norge dateras ofta till vikingatid och tidig medeltid. En fångstgrop i Sör-Odal i Hedmarks fylke, på gränsen till Värmland, daterades med C-14 metoden till 970-1120 e Kr (Nakkerud 1980:12, 15). Nakkerud föreslår att fångstgropar och annan utmarksnäring som järnframställ-

ning brukades aktivt och expansivt före Digerdöden, men att utmarksnäringen förlorade i betydelse efter 1300-talets kris (Nakkerud 1980:13-17).

De värmländska fångstgroparnas datering är av avgörande betydelse, och därför företogs några mindre undersökningar för att samla in kol till C-14 dateringar. Detta utfördes på sju fångstgropar i Dalby, Gunnarskog och Norra och Södra Finnskoga socknar. Svar på dessa C-14 prover har i skrivande stund inte erhållits.

Järnframställning

Med järnframställning avses här lågteknisk järnframställning med sjö- och myrmalm som råvara. Lågteknisk järnframställning förekommer i stora delar av Sverige i olika miljöer och med varierande datering, från äldre järnålder till 1800-tal. Den medeltida och sentida lågtekniska järnhanteringen är ofta lokaliserad till skogsmiljöer ex i Jämtland, Härjedalen och småländska höglandet (se ex Magnusson 1986:171-172; Rubensson 1990:6 och 16). (För information om den lågtekniska järnhanteringens ur teknisk synpunkt hänvisas till Magnusson 1986).

I Värmland uppträder lämningar efter lågteknisk järnframställning dels blästerugnar, slagghvarp och kolningsgropar främst i nordligaste Värmland i Dalby, Norra Ny samt Norra och Södra Finnskoga socknar. De förekommer vidare på enstaka platser i mellersta och södra Värmland. Denna spridningsbild överensstämmer väl med fångstgroparnas.

Här är dock en källkritisk aspekt på sin plats. Slagghvarp är något av det mest svårinventerade som finns. Ofta uppträder slagghvarpen endast som tunna slagglager som dessutom ofta är kraftigt övertorvade. Eftersom fornminnesinventeringen i norra Värmland utfördes under mycket hård tidspress får antalet registrerade slagghvarp betecknas som mycket låg i förhållande till det reella antalet. En annan viktig aspekt är att kolningsgroparna ibland kan vara mycket svåra att skilja från fångstgropar. Det förekommer även att man byggt om fångstgropar till kolningsgropar.

De nordvärmländska järnframställningsplatserna uppträder nästan uteslutande tillsammans med kolningsgropar. Det skulle i sig antyda en datering till yngre järnålder - tidig medeltid (Magnusson 1986:242; Löthman 1988:45). Slaggen i slagghvarpen är dessutom av en karaktär som antyder vikingatid-tidig medeltid, framförallt då det gäller järnframställningsplatserna i Norra och Södra Finnskoga. Några av järnframställningsplatserna i Dalby socken, i dalgängen och i utmarken på östra sidan om Klarälven fö-

refaller vara av en något yngre typ (senmedeltid - 1600-tal) (muntlig uppgift av Gert Magnusson, Stockholms universitet).

I nordligaste Värmlands utmarksområden, framförallt väster om Klarälven, uppträder vanligen fångstgropar och järnframställningsplatser parallellt i stora områden. Lämningarna är ofta belägna på sandiga kullar i myrmark. Att de uppträder parallellt innebär troligen att de är samtida, vilket antyder att utmarksnäringen i dessa områden hör hemma i vikingatid och tidig medeltid.

Fäboddar

Fäboddar, eller sätrar som de kallas i Värmland, förekommer i hela Sverige, norr om den sk fäbodgränsen. Det har rätt stor osäkerhet om hur gammalt fäbodsystemet är. I Härjedalen har två fäbodvallar, båda kallade Gammelvallen och belägna i Ängersjö socken daterats till tidig medeltid (Magnusson 1989:173). Dessa dateringar har naturligtvis gett upphov till ny diskussion kring fäbodssystemets uppkomst och ålder.

För Värmlands del finns säkra belägg på säterdrift först på 1600-talet (Styffe & Styffe 1989:7-8), men det finns mycket som antyder att de är äldre. Det finns uppgifter om att ett par medeltida gårdar i Gunnarskogs socken, ursprungligen har varit sätrar. (Ortnamnen i Värmlands län VI:46-47). Vid fornminnesinventeringen 1990 påträffades en mycket intressant lokal i Södra Finnskoga socken, nämligen en bebyggelse lämning kallad Gammelvallen. Vi vet att en finnbosättning - övergiven före 1727 - har legat på platsen (Nilsson 1950:64). Den hade troligen etablerats på en övergiven säter.

Erämarkskultur - ekonomi och struktur

Vad är det då som har drivit människorna att ge sig ut i skogen för att ta tillvara utmarkens resurser? Det finns flera, delvis samverkande faktorer.

För det första har de varit nödvändigt med ett varierat näringsfång för att överhuvudtaget kunna överleva. Åkerbruk och boskapsskötsel har helt enkelt inte räckt till som försörjning. Det finns också en stor skillnad mellan olika områden med erämarkskultur. I princip kan man säga att ju sämre åker-och betesmark desto större är utnyttjandet av utmarken. (Se nedan jämförelsen mellan Dalby-Södra Finnskoga och Gunnarskog).

För det andra har det ur skattesynpunkt varit mycket gynnsamt att nyttja utmarken. I norra Värmlands skogsområden dominerar skattejorden totalt

(se Sofia Anderssons artikel). Skatten uttogs främst i oxar och det förefaller endast ha varit jordbrukets avkastning som beskattades. Utmarkens produkter kunde alltså nyttjas skattefritt. Dessutom var avstånden till fogdar, borgar och andra överhetsinstitutioner stora, och man kunde därför sköta sina egna angelägenheter.

Om de första incitamenten till utmarksbruk varit av mer ekonomisk art, så var det långt ifrån bara ekonomiska faktorer som formade utmarksbruket och människorna bakom detta. Ett par viktiga aspekter är den sociala organisationen och den mentala strukturen. Dessa var dels produkter av erämarkskulturen, men samtidigt bidrog de till att forma utmarksbruket.

För att belysa dessa aspekter har jag valt att använda två områden, nämligen Gunnarskogs respektive Dalby och Södra Finnskoga socknar.

Gunnarskogs socken

Gunnarskogs socken är belägen i Jösse härad i västra Värmland. Socken saknar fasta fornlämningar i form av förhistoriska gravar. I jordeboken 1503 framstår socknen som i det närmaste fullbebyggd och socknen måste nog betraktas som ett exempel på medeltida expansion. Skattejorden är helt dominerande, vilket bl a resulterar i ett dåligt källäge, som gör det omöjligt att följa bebyggelseutvecklingen. Minst två av de sexton gårdarna omnämnda 1503, Sälboda och Sätered, skall ursprungligen ha varit sätrar (Ortnamnen i Värmlands län VI:46-47).

Den medeltida bebyggelsen koncentreras kring ett större sjösystem som sträcker sig genom nästan hela socknen. Kring sjöarna finns mark som är lämplig för åkerbruk eller kanske framförallt bete, i övrigt består socknen främst av skogsområden.

Lämningarna efter utmarksbruk i Gunnarskog består av ett par fångstgropssystem och en järnframställningsplats. Utmärkande för fångstgropssystemen är att de sträcker sig mellan två eller flera sjöar, eller rättare sagt mellan två gårdar. Den enda järnframställningsplatsen ligger även den i anslutning till en gård. (Fig 2).

Den främsta lokaliseringsfaktorn för utmarksbruket förefaller ha varit den medeltida bebyggelsen. Fångstgropssystemen har troligen varit produkten av ett samarbete mellan två eller flera gårdar. Antalet lämningar efter utmarksbruket är ganska blygsam, och utmarksbruket är här främst ett komplement till boskapskötseln och åkerbruket.

Fäbodbruket i Gunnarskog är än så länge en outredd fråga. Hypotetiskt

Fig. 2. Gunnarskog socken

- o Fäbod
- ◆ Gammelvallen
- Enstaka fångstgrop
- - - Fångstgropssystem
- X Medeltida gård
- ≡ Förtätat område med fångstgropar och järnframställningsplatser
- ▲ Enstaka järnframställningsplats

kan man tänka sig att det har funnits ett äldre skikt av fäbodan före etableringen av den fasta bebyggelsen i Gunnarskog. Uppgifterna att de medeltida gårdarna Sälboda och Sätered varit sätrar innan de blev fasta bebyggelseenheter (Ornamnen i Värmlands län VI:46-47) antyder att så har varit fallet.

Det finns även ett yngre skikt av fäbodan, men dessa förefaller ha varit små och relativt sentida företeelser. Många av dessa sätrar omvandlades under 1800-talet till torp (muntlig uppgift Lars Persson, ordförande i Gunnarskogs Hembygdsförening).

I vilket fall som helst förefaller fäbodväsendet vara utvecklat, och mest ha fungerat vid sidan av de ordinarie betesmarkerna. Skogsbetet och myrsåttern har antagligen spelat en större roll för boskapsskötseln än fäbodarna.

Dalby och Södra Finnskogs socknar

Dalby socken omfattade under medeltiden nuvarande Dalby och Södra och Norra Finnskoga socknar. Finnskoga socknarna utskiljdes ur Dalby socken först på 1800-talet, dessa hade sedan 1600-talet befolkats av inflyttande svedjefinnar, en utveckling som dock inte ska beröras här.

Liksom Gunnarskogs socken saknar området fasta formlämningar i form av förhistoriska gravar, men i jordeboken 1503 finns det belägg för 22 gårdar (Samuelsson & Kallstenius 1939:67-68). Även det här området måste betraktas som ett medeltida expansionsområde. En bidragande faktor till den medeltida expansionen bör pilgrimsleden som följde Klarälven ha varit (se Sofia Anderssons artikel).

Genom området går Klarälven i nord-sydlig riktning. Omedelbart intill Klarälven finns små ytor lämpliga för bete och åkerbruk, men dessa har varit utsatta för översvämningar och erosion genom Klarälvens meanderingar. Bakom älv dalen reser sig mäktiga berg och här börjar också de stora skogsområdena (Fig. 3). Bakom de höga bergskammarna finns mindre äldalgångar med kraftiga myrstråk och flera höga berg.

Den medeltida bebyggelsen var uteslutande lokaliserad till Klarälvsdalen. Det finns inga belägg på bebyggelse före 1600-talets finnivandring i skogsområdena utanför Klarälvsdalen.

Lämningarna av utmarkstyp är lokaliserade i tre typer av områden: Omedelbart ovanför åker- och betesmarkerna, på den första bergsterassen, ligger fångstgropar, med inslag av kolningsgropar samt närsättrama. På de högsta bergskammarna och på berg strax bakom dessa ligger långsättrama. I myrdalgångarna bakom bergskammarna återfinns fångstgropar, slaggvarp och kolningsgropar (Fig 4).

I bergen intill norska gränsen ligger en annan typ av fåbodar, nämligen de sätrar finnarna etablerade vid 1800-talets slut och 1900-talets början. De hade då tvingats överge sina storsvedjor och etablera åkerbruk och boskapsskötsel efter svenskarnas modell. Dessa kommer inte att beröras här.

Fångstgroparna, kolningsgroparna och slaggvarpen i Klarälvsdalen, på den första bergsterrassen, är lokaliserade intill bebyggelsen. Dessa lokaler kunde alltså utnyttjas kontinuerligt, med gården som utgångspunkt. Fångstgroparna och jämfästningsplatserna i myrdalgångarna, bakom de höga bergen, formerade istället ett verkligt utmarksbruk. Arbetet vid dessa platser krävde att man stannade borta från hemmet under längre eller kortare perioder, och arbetet organiserades troligen med en säsongsmässig rotation.

I det här området fanns ett utvecklat fåbodväsen, åtminstone sedan 1600-talet (Styffe & Styffe 1989:7-8). Fåbodväsendet var ett typiskt säsongsbetonat arbete, som i första hand sköttes av kvinnorna. Kreatursutsläppningen ägde vanligen rum runt midsommar och buföringen vid Mickelsmäss den 29 september (Bringeus: 125-126). Det vanliga var att man först flyttade

till hemfäboden och sedan vandrade vidare till långfäboden. På hemvägen stannade man ofta ett tag på hemfäboden.

Gunnarskog och Dalby-Södra Finnskoga - en jämförelse

Skillnaden mellan de båda ovanstående områdena är både av kvantitativ och kvalitativ art. Kvantitativ i form av mängden lämningar efter utmarksbruk, kvalitativ i form av en annorlunda arbetsorganisation och den säsongsmässiga rotationen av arbetet. Även den relativa betydelsen av utmarksbruket varierar.

Den kvantitativa skillnaden kan kanske bäst belysas med några siffror. I Gunnarskogs socken finns ca 70 fångstgropar och 7 kolningsgropar registrerade. I Dalby-Södra Finnskoga är ett tusental fångstgropar, slaggvarp och kolningsgropar samt 130 fäbodar kända. (Formminnesregistret, Styffe 1989:12-13).

I Gunnarskog fungerade utmarksnäringen främst som ett komplement till åkerbruk och boskapsskötsel. Fångstgropssystemen kan kanske bäst betraktas som en förstärkning till inägorna.

Troligen har man regelbundet kunnat vittja fångstgroparna och arbetet har inte varit förknippat med en säsongsmässig vistelse på platsen. Sannolikt har fångstgropssystemen varit en angelägenhet för mer än två gårdar.

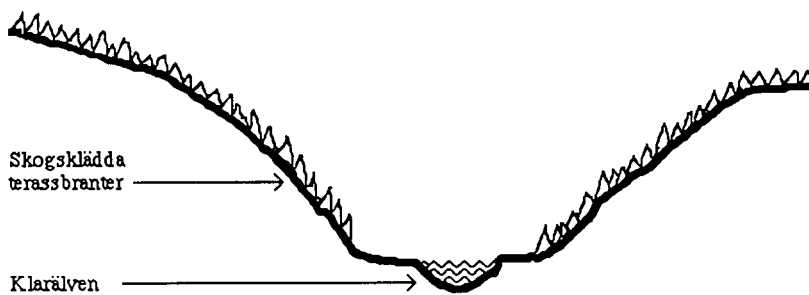

Fig. 3. Profil genom Klarälvsdalen i norr.

Fig.4. Dalby - S. Finnskoga socknar. (För teckenförklaring, se Fig. 2.)

Nyttjandet har varit baserat på ett samarbete mellan jämlikar.

Skogsbetet har kunnat bedrivas dagligen med utgångspunkt från gården, och de få kända fåbodarna har inte heller nämnvärt bidragit till att skapa ett system med ett säsongsmässigt roterande arbete.

I Dalby-Södra Finnskoga kan kanske de fångstgropar, slaggvarp och kolningsgropar som ligger på den första älvdalsterrassen betraktas analogt med fångstgropssystemen i Gunnarskog. Även här är det bebyggelsen som har styrt lokaliseringen av utmarksnäringen. Närheten till bebyggelsen har gjort att lokalerna har kunnat utnyttjas kontinuerligt.

Arbetet med fångstgropsjakt och järnframställning i myrdalgångar bakom de höga bergen har krävt en annan organisation. Det har krävts kortare eller längre övernattningsperioder borta från hemmet för att kunna bruka dessa lokaler, och troligen har arbetet baserats på en säsongsmässig rotation. Hur arbetslagen har varit organiserade är svårt att ana, men eftersom fångstgropar, kolningsgropar och slaggvarp tenderar att gruppera sig i större områden ligger det nära till hands att anta att även näringsfånget i utmarken var organiserat som ett samarbete mellan flera gårdar.

Det utvecklade fåbods-systemet i norra Värmland var i sig säsongsbetonat (se ovan). Många fåbodar - främst långsätrarna - var organiserade så att flera gårdar hade säter på samma ställe, s k fåbodlag (Hellspong & Löfgren 1974:69). Detta var fördelaktigt både ur skydds- och umgängessynpunkt.

Skillnaderna mellan Gunnarskogs och Dalby-Södra Finnskoga socknar består alltså främst av det kvantitativa utnyttjandet av utmarken och arbetets organisation med gården som utgångspunkt, respektive den säsongsmässiga organisationen av arbetet där kortare eller längre perioder av frånvaro från hemmet krävdes.

Två av likheterna består i att arbetet baserades på ett samarbete mellan jämlikar samt att man utnyttjade utmarken utan att betala skatt för detta.

Utmarken - ett viktigt forskningsområde

Det finns många viktiga aspekter som kan belysas med studier av erämarks-kulturen. Jag har ovan endast berört ett par av dem, samarbetet mellan jämlikar och arbetets organisation. Bakom de här aspekterna ligger frågor kring mentalitet och de sega strukturerna.

Det medeltida samhället har en klar hierarkisk struktur, med ett utvecklat system av beroendeförhållanden mellan samhällets medlemmar. Tyvärr inriktar man sig lätt på att bara studera maktens relation till sina underordnade. Aspekter som rör relationerna mellan människorna i befolkningens stora massa berörs mera sällan.

Fångstgroparna uppvisar en mycket vid datering från stenålder in i 1800-tal. Även järnframställning ur myrmalm och fåbodbruk förefaller ha bedrivits under lång tid. Detta antyder att det finns sega strukturer som styr användandet av dessa.

Från överheten bedrevs ofta medveten politik som gick emot utmarksbruket. Exempelvis ville kungen reservera högviltjakten för sig och adeln. Kronan strävade efter monopol på järnhanteringen för sina hyttor och

gruvor, och såg med motvilja på böndernas "hembränning" av myrsmalm. (Angående regalrätten se bl a Lindkvist & Ågren 1985:38, 58).

Trots olika påbud från kronan och kungen framhärddade man med utmarksbruket i skogsområdena. Man var helt enkelt ovillig att överge sina näringar. Detta skall nog inte bara förklaras i ekonomiska termer, snarare ligger de sega strukturerna i botten. De sega strukturerna kom att bli en Motståndets mentalitet.

Eva Svensson

Karlstad

Litteratur

ATA DNR 6062/61

Bergström E J, Magnusson G, Raihle, J.. *Härjedalen*. 1990.

Bringeus, N-A (red). *Arbete och redskap*. 1988.

Hellspong, M. & Löfgren, O. *Land och stad*. 1974.

Hyenstrand, Å. Fångstgroparna i norra Värmland. Kommentar kring en karta. *Värmland För och Nu*. 1972.

KHLM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. IV. 1959.

Larsson, O. *Från Finnbygden. En krönika om Norra Finnskoga - Värmlands nordligaste socken*. 1954.

Lindkvist, T & Ågren, K. *Sveriges medeltid*. 1985.

Löthman, L. Äldre järnframställning i Jönköpings län. *Tabergs bergslag XV*. 1988.

Magnusson, G. *Lågteknisk järnframställning i Jämtlands län*. 1986.

Magnusson, G. Medeltida fäbodlämningar i Ängersjö. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd* (red. Hemmendorff, O). 1989.

Nakkerud, T B. Dyregraver og dyregravfangst. *Solör-Odal 1980:2*.

Nilsson, Y. *Bygd och näringsliv i norra Värmland*. 1950.

Ortnamnen i Värmlands län VI, Jösse härad. 1942

Rubensson, L. *Medeltida järnframställning i Möre*. C-uppsats, Uppsala universitet. 1990.

Samuelsson, S, Kallstenius G. En värmländsk skattebok från 1503. *Nationen och hembygden II*. 1939.

Selinge, K-G. *Fångstgropar. Jämtlands vanligaste fornlämningar*. 1974.

Styffe, H & Styffe, T. *Sättrar i Dalby*. 1989.

SVEDJEBRUKSKULTURENS LANDSKAPSUTNYTTJANDE

I denna uppsats skall jag utifrån ett geografiskt perspektiv redovisa några aspekter på interaktionen mellan människan och landskapet sett i ett historiskt perspektiv. Mitt valda studieområde utgörs av norra Värmlands skogsbygder som under 1600-tal koloniserades av skogsfinnar, som tillhörde den savolax-karelska kultursfären. Svedjebruk utgjorde för dem ett centralt näringsfång, och jag skall i artikeln belysa drag i svedjebrukskulturens landskapsutnyttjande. För att förstå och rätt tolka såväl fysiskt som skriftligt källmaterial är det centralt att sätta in de aktuella företeelserna i sitt specifika tidsrumsliga sammanhang. Detta blir tydligt när svedjebruket studeras. Artikeln avslutas med några tidsbilder där ett valt hemman i Nordvärmland studeras från 1600-tal till idag.

Artikeln bygger på ett pågående avhandlingsarbete i kulturgeografi, Landskap och vardagliv - en studie av resursutnyttjande och samhällsförändring. Arbetet skall utifrån ett människa-miljö perspektiv belysa landskapsförändringar över tiden i kontexten av samhälleliga system och strukturer. Problemet jag skall studera är hur och varför landskapet förändras. I arbetet utnyttjas en teoretisk referensram som bygger på tidsgeografi och struktureringsteori (Hägerstrand 1974, 1985, Pred 1986) (Se vidare Bladh 1988, 1991).

Kulturlandskap representerar mänskliga produkter skapade i interaktion med naturgivna förutsättningar. Landskapet som plats karaktäriseras av ett oavbrutet flöde av mänskliga handlingar och upplevelser i tid och rum. Ett landskap kan uppfattas utifrån flera dimensioner (Fig. 1). Min utgångspunkt är den fysisk-materiella dimensionen som uppkommer genom interaktion mellan naturgivna och kulturbundna förutsättningar, dvs genom interaktion mellan naturförutsättningar och aktörer, individuellt eller i grupp. Här utgör reella och potentiella resurser en viktig aspekt, liksom människans förmåga att utnyttja teknik. Vi kan här se landskapet som människans nisch (Jämför Hägerstrand 1990).

En annan dimension utgörs av institutionella faktorer, dvs. hur aktörer på olika nivåer i lagar, förordningar och konkret planering skapar en typ av abstrakt landskap och hur detta genom tillgång på maktmedel ger förutsättningar för markanvändning och resursutnyttjande. Här ingår t.ex. jordäggande, jorddelningssystem och annan förfoganderätt över jorden. Här hand-

lar det om att skapa en rumslig ordning. Ytterligare en dimension utgörs av de symbol- och upplevelsevärden som människor finner i landskapet. Genom att söka meningsmönster formar människan sin identitet och sin världsbild.

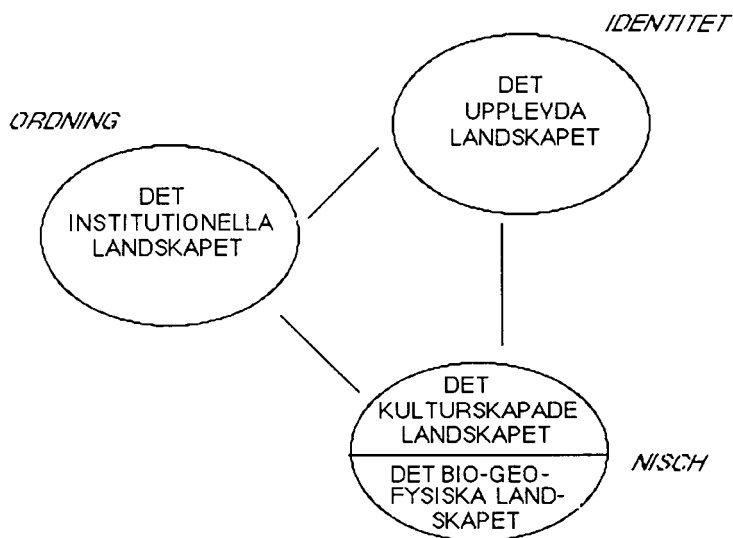

Fig. 1. Landskapets dimensioner

Studieområdet

De undersökningsområden som i första hand skall studeras är belägna inom Östmarks och Nyskoga församlingar i Torsby kommun, Norra Värmland. Området är koloniserat av finnar under mitten av 1600-talet. Det tidsutsnitt som skall studeras sträcker sig alltså från tidigt 1600-tal till dagssituationen. Lämningar visar att området utnyttjats även i förhistorisk tid. Här beaktas emellertid bara tiden från finnarnas ankomst.

I undersökningsområdet kan åtminstone tre typer av samhällsformer urskiljas under denna period. Under åtminstone 1600-tal dominerade en typ av svedjebrukskultur, som den skogsfinska befolkningen förde med sig. Från mitten av 1700-talet kan den dominerande samhällsformen beteck-

nas som ett agrarsamhälle med betoning på åkerbruk, även detta i huvudsak baserat på naturahushållning. Under 1900-talet har området inkorporerats i ett industrisamhälle baserat på marknadshushållning.

En avgörande naturgeografisk gränslinje, högsta kustlinjen (H.K), går genom Värmland. Denna gräns blev bestämmande för under vilka villkor som människorna kunde bruka och leva i landskapet. Medan sedimentmarkerna under H.K tidigt blev jordbruksmark, saknades bofasta på det morän-täckta höglandet i norr vid 1600-talets början. Denna utmark utnyttjades dock delvis till säterdrift eller till jakt och fiske av boende i dalgångarna.

Med början under 1570-talet och knappt hundra år framåt befolkades stora delar av Mellersta Skandinavien av s.k. skogsfinnar hemmahörande i Savolax i mellersta Finland. (Se tex. Lönnborg 1902, Broberg 1988, Tarkiainen 1990). De förde med sig ett odlingsystem baserat på svedjebruk, och koloniserade de tidigare obebyggda moränområdena. Gränsområdet mellan Solör i Norge och norra Värmland, den s.k. Finnskogen, utgör ett av kärnområdena för den skogsfinska kulturen. Här har delar av denna kultur bevarats in i sen tid. Fortfarande i detta sekels början användes det finska språket i vardagslivet i flera nordvärmåländska byar. I landskap, byggnadsmiljöer och bland människor kan vi fortfarande spåra de skogsfinska rötterna idag.

Svedjebrukskulturen

Landskapsforskaren Mårten Sjöbeck skriver i sin landskapsbok över Värmland (1934) om finnkulturen:

" Dess insatser bliva lärerika och måste intressera även nutiden, ty här upprepas vid nyare tidens början hela odlingsförloppet så, som det i princip tett sig från begynnelsen. Vi föras bort mot förhållanden och tillstånd som rådde under forntiden i Sydsverige, då odlingsarbetet började, det vill säga människan tog land i besittning för att skapa bygd.

Det erfordrades ett helt annat odlingsssystem för att med primitiva medel föra kulturen in i dessa för germansk odling ursprungligen livsfientliga områden. De odlingstraditioner, som finnarna medförde och som följde rasen, sammanfattas i Kalevala, Finlands nationella hjältedikt sålunda: 'Ej växer säden om man först ej rödjer marken, hugger ned och bränner träden'."

Svedjebruk brukar ofta beskrivas som en primitiv form av odling, men i själva verket handlar det om en sofistikerad odlings teknik som kräver god

kunskap om såväl naturmiljö som social organisation. Många olika svedjebruksformer kan urskiljas beroende på klimat, jordmån, skogstyp och kunskaper om olika odlingstekniker. För skogsfinnarna var svedjebruket en livsform där vi kan se att näringssättet också avspeglas i natursyn och världsbild. Också det institutionella landskapet skiljer sig påtagligt åt beträffande syn på ägande och bruksrätt.

Svedjebruket som försörjningsnisch

Inom det savolax-karelska svedjebruket kan fyra huvudgrupper av svedjetechniker urskiljas (Grotenfelt 1899, Soininen 1959). De är (1) *kaski* (sved) (2) *rieskamaa*, *vierumaa* eller *tulimaa* (eldland) (3) *huhuhta* eller *ylipalo* (svedjefall) (4) *pykälikkömaa* (katningsved). Det verkar finnas en mångfald lokala anpassningar, och den äldre litteraturen är svåröverskådlig. Svedjebruket har också förändrats över tid, och svedjebruket utvecklades olika i de svenska finnbygderna och i Finland. Den form av svedjebruk som utnyttjades under 1600-talet i värmland var *huhuhta*; (Tvensberg 1985, Broberg 1988). Denna odlingsteknik behövde näringrik granskogsmark och stora ytor för att utövas. Miljön i norra värmland var passande för svedjebruk, och konkurrerande markanspråk saknades i de perifera delarna. Svedjefallet högs ner, torkades, brändes och man sådde råg i askan (även rovor och senare potatis förekom). Processen tog vanligtvis tre eller fyra år när *huhuhta* tekniken användes. Svedjan gav mycket god skörd i ett eller två år och sedan fick man ta upp svedjor på annat håll. Runt svedjan sattes efter sådden upp en gårdsgård av sotved från fallet. Svedjeängen, *ahon*, gav sedan rikligt med gräsväxt under några år för vinterfoder samt tillgång på bete. De redskap som användes var yxa, eventuellt en grävkratta av en unggran för att kratta ner rågen vid sådd och en skära vid skörden. I och med att svedjan hade märkts ut i terrängen var den ansedd som tillhörande den person som hävdade området.

Till *huhuhta* svedjebruket var en speciell sorts rågsort knuten; *juureinen* eller *korpiruis*, en tuvad form av råg som kunde utnyttja framför allt det kväve som frigjordes i samband med svedjningen. Förenklat uttryckt ger askan från sveden tillsammans med vatten lut som neutraliserar humussyrorna i marken. Detta ger goda förutsättningar för mikroorganismerna i marken som i sin tur gör näringsämnen tillgängliga för vegetationen och grödan. Skördar som gav 100-120 falt var fullt möjliga att erhålla i en högproduktiv granskogsmark som svedjas för första gången. Odlingsförsök

under senare tid har också påvisat mycket höga korntal. Vissa år kunde skörden dock misslyckas totalt genom dåliga väderförhållande.

Huuhta-svedjebruket kunde ge mycket stora skördar. Ur det kamerala materialet kan man ibland urskilja skördesiffror t ex från 1664 års inmalningslängd på konungstionden från Fryksdals härad (Redovisat i Palmqvist 1933). Siffrorna efter namnen anger finnarnas snesetal i råg.

Bland dem med större skördar kan nämnas: "N. Lekwatten: Mats Lukan 320, Sigfrid Sijk 200, Bertil Orrn 220 Bredsiön: Hendrich 240 Spettungen: Påfwel 160 Runsiön: Lasse Bork 300 N:a Röjdåsen Tomas 160 Gransiön: Hendrik 300 S:a Röjdåsen Hendrik för sig sampt Jöran Näfwen, Lasse Kaickalain och Anders Kämpe 320 Twäråna: Påfwel Kart 440 Muljärn: Gamle Per, unge Per, Pål och Erik 380 Rygdose: Erik, Matts och Olof 440 Mangen: Märten och Hendrik för sig och sina husmän 480 Ratsjöberg: Hendrik Häck för sig och sina husmän 480."

Summorna visar att det fråga om svedjning i stor omfattning. Det är endast undantagsvis som man ur skriftligt källmaterial eller kartor kan få upplysningar om svedjebruket. Det övervägande materialet är dessutom skrivet med "åkerbruksglasögon". Lantmätarna var t.ex. i huvudsak intresserade av att kartera åkerjorden som var grund för beskattningen.

Svedjebrukets fysiska lämningar

Huuhta svedjebrukets fysiska spår i landskapet är också svårupptäckta. Sveden varken plöjdes eller stenröjdes och således hittar vi varken åkerhak eller odlingsrösen från huuhtasvedjor. Sekundärt har dock åkrar eller permanenta ängar skapats ur de gamla svedjorna. Första tiden levde många av finnarna en typ av halvnomadiserande liv, och stora skogsområden utnyttjades. Ofta byggdes en ria för torkning av säden i anslutning till sveden. Spår av grundstenar för sådana byggnader borde alltså teoretiskt kunna hittas. Säden kunde också grovtröskas i pornor, d.v.s. i marken grävda gropar på sidorna och botten fodrade med skinnfallar eller näver. Keyland (1953) uppger t.ex. sådana spår från Mangskogs socken i Värmlands södra finnbygder. Ytterligare ett fysiskt spår är de rovgropar där rovorerna förvarades över vintern.

Markundersökningar i form av jordprofiler i tidigare svedjade områden ger också tydliga besked om den tidigare markhistoriken. Oftast kan ett finnkornigt jämnt kolskikt identifieras som finns uppblandat i översta skiktet av mineraljorden. Om några kvadratmeter av vegetations- och förnaskiktet av-

täcks verkar det vara möjligt att skilja ut svedjat mark från skogsbrand med ganska stor noggrannhet. Spår efter skogsbrand ligger alltid ovanpå mineraljorden, och består oftast av större kvistar och grenar som inte brunnit sönder helt. Det verkar däremot svårare att få en uppfattning om området har svedjats vid flera tillfällen. Vid några tillfällen har jag dock sett dubbla kolhorisonter i markprofiler. Vid dessa tillfällen har det handlat om områden som troligtvis utsatts för kraftig erosion efter första sveden.

Genom undersökningar med hjälp av pollenanalys har man kunnat få en bild av vegetationsutveckling och markanvändning kopplat till svedjebruket i Finland (t.ex. Simola et al 1985) och på norska finnskogen (Tvensberg 1985, Jauhiainen 1987). En motsvarande undersökning på den värmländska finnskogen skulle vara av stort värde för fortsatt forskning. För närvarande undersöks ett samarbete mellan Högskolan i Karlstad och Universitetet i Joensuu bl.a. för att få till stånd sådana studier.

Svedjebruket och den sociala organisationen

Ur tiondelängdsutdraget kan man också utläsa en del annat av intresse. Sättet att skaffa sig mat på, dvs svedjningen genomsyrate hela den skogsfinnska kulturen. Det sätt som de organiserade sin verksamhet skilde sig avsevärt från svenskbygdens sätt. Svedjningen krävde stora insatser vid enskilda tillfällen under året. Detta krävde att många människor fanns tillgängliga vid dessa tidpunkter. Finnen som "ägde" svedjan behövde alltså knyta till sig många arbetsföra män för att kunna genomföra arbetet. I tiondelängden ovan kan vi identifiera några av tidens svedjelagsledare. Det berättas t.ex. om Henrik Häkkinen i Rattsjöberg (Jmfr Broberg 1988 s. 116-126) att han hade upp till 50 personer lejda vid en och samma sved. Från mantalslängder kan man se att hushållens sammansättning också var annorlunda inom finnbygden. I finnbygden är det regel att man har ett antal inhyses, medan dessa saknas nästan helt i svenskbygden. De s.k. lösfinnarna blev senare en typ av proletariat vars funktion inte uppfattades av den svenska överheten. Mycket av lagstiftningen mot svedjebruket riktade sig just mot lösfinnarna som ju heller inte gav några skatteintäkter tillbaka till kronan. Så t.ex. riktades förmyndarregeringens plakat 1636 mot förrymda knektar som tillhörde gruppen oskattlagda finnar. I riksdagens förbud mot svedjebruk i bergslagen 1638, regeringens plakat 1639 och den första skogsordningen från 1647 är det särskilt lösfinnarna man vill åt. I den år 1664 reviderade skogsordningen finns också en bestämmelse om att den som skyddade finnar

och lät dem svedja i sin skog också skulle straffas.

Ovanstående utdrag är skrivet av komministern Magnus Mariestadius som bemödade sig om att anteckna finnarnas efternamn så gott det gick. Normalt försvenskas finnarnas efternamn till vanliga svenska sonnamn. Det kamerala materialet är nästan uteslutande skrivet med "svenska glasögon". För skogsfinnarna är släktnamnen centrala, och släkten har en viktig funktion även för organiseringen av det dagliga arbetet. (Jmfr. Gottlund 1872). Det skall dock poängteras att finnarna när de kom till Sverige endast flyttade inom det svenska riket. De var alltså vana att hantera de svenskspråkiga myndigheterna. Detta var framförallt männens sfär, många kvinnor är långt in på 1800-talet endast finskspråkiga.

Ytterligare ett exempel på verksamhetsorganiseringen kan vi få från Fryksdals härads dombok protokoll höstting 1669 (Sammandrag av Almqvist 1987). Här kan man läsa följande:

"Husfinnen i Tväråna Nils Persson har dött efterlämnande en broder i Finland. Bofaste finnen Erik Pålsson i Tväråna skall för ett års tid ta hand om den dödes fordringar hos följande: Simon Hiran, Pelle Hiran, Erik Ojen, Per Ojen d.ä, Tomas Påhällan, Anders Håtack, Anders Bengtsson, Örjan Hamelan, Sigfrid vid Springsjön, Samuel Matsson, Johan Köper, Lasse Knutsson, Olof I Löväsen och Lasse Morten. Den dödes syskonebarn Henrik Henriksson, husfinne i Gällinge(Nås, Dalarna), skall ombesörja rågskörden och överlämna den till Erik Pålsson."

Den döde husfinnen har alltså fordringar för utfört arbete bestående av växande råg hos 14 olika innehavare av svedjor. Om man försöker spåra var dessa svedjeinnehavare är bosatta finner man att stora delar av Östmarks församling, åtminstone sex olika hemman, finns representerade samt Löväsen i Lysviks församling och dessutom några församlingar i Dalarna. Detta pekar också på den rörlighet som var betecknande för svedjebruket som livsform. Den cykliska karaktären av produktion av råg genom svedjning krävde hela tiden att nya marker och nya sveder skapades. I en fungerande svedjebrukskultur måste ständigt successionen av svedjemark vara säkrad, och kunskap om nya svedjemarker var nödvändig.

Arbetets organisering gjorde också att fördelningen av arbetsåret skiljde sig från svenskbygden. Man hade relativt gott om tid under delar av året när åkerbrukaren behöver arbeta. Detta i kombination med det delvis nomadiserande liv som tillgången på svedjemark krävde sammanhänger påtagligt med den större betydelse som myter och berättelser har i denna kultur.

Traditionsförmedlingen var central för att vidareföra de livsformer som svedjebrukskulturen stod för. Det speciella sätt man organiserade arbetet på över året gav återverkningar i de icke-matriella delarna av kulturen, och vice versa.

Svedjebruket fortsatte trots lagarna, men de stora svedjorna blev allt sparsammare under 1800-talet. I och med att granskogen blivit avsvedjad kunde lövskogen komma upp i succesionsstadiet efter storsvedjan. Kaskitekniken blev en vanlig form av svedjebruk. Denna innebär svedjande i yngre lövskog eller blandskog. Skörden blev här betydligt mindre än vid *huuhtasveden*. Det är denna typ av svedjebruk som främst finns dokumenterad i sentida material. (Se t ex Bromander 1902 och Keyland 1954). Denna typ av sved liknar den typ av sved som vi känner från södra Sverige.

Några tidsbilder- Svedjefolket

På tinget den 28-30/4 1664 i Gunnarsby i Fryksdals härad i Värmlands län döms finnarna Per Pålsson Ojen och Erik Persson Ojen i Multtjärn samt Erik Eriksson i Röjduset till böter för osynta fallhyggen. Deras hävdvunna sätt att skaffa sig mat på genom svedjning ställs mot kronas intresse att inte "utöda" skogarna. Bergsbrukens starka intressen hade indirekt lagfäst i och med 1647 års skogsordning. Redan år 1639 förbjöd regeringen allt svedjande i Bergslagen, och 1641 utkom en kunglig resolution angående finnarnas skadliga skogshyggen och svedjefällande. Stormaktstidens statsmakts privilegier till bergsbruket leder till konkurrens om skogens nyttigheter med i första hand det ambulerande svedjebruket som skogsfinnarna från Savolax förde med sig. På tinget möter vi aktörerna som försöker att utöva sin territoriella kompetens (Hägerstrand 1988). Hur formerar sig kampen om makten över tillträdet till tid och rum?

Per Pålsson hade köpt Multtjärn av Getrud Pålsson 1655. Hon var änka efter Olof Henriksson Rämäinen som tillsammans med brodern Henrik var förste bebyggare i Multtjärn. Multtjärn är då beläget på det (svenska) skattehemmanet Östmarks ägor. Henrik hade fått byggnadssedel av landshövdingen den 19 april 1646 och hemmanet skattläggs sedan 1655 för 1/8 hemman. I prästsonens C.A. Gottlunds dagbok från 1821 (Gottlund 1986) hittar vi följande avskrift:

"Efter såssom nu thenna sedelvijsare Hindrik Hindriksson hafver hoss migh varit och begärat at få uptaga et Torpställe vidh Rössende här i Fri-xende socken, så emedhan man efter största mögeligheten bär Cronones

räntor och intrader föröka och förmehra, hvarföre hafver jag Opå Hennes Kongl. Majjt:s min allernådigaste Drottningens nådiga behag efterlåtit honom f:t Torpeställe at upptaga på sex åhrs frijhet så frampt det ligger icke någon bolby förnär, Opå viket fall Lendsmannen medhäradsnämnd håler mera oppålagde och härmedh hafver C:te Torpställe och om the då som förbemälde åhr befinna det icke vara nogon bolby till meen, då låta honom derunder fortfara, dock med denne Condition at han det flijtigt häfda, bruka och bebyggja skall, så att han efter frijhets åhrens förlåp kan Cronan sine tillbörlige uthlagor i rättan tijdh ehrlägga och betalla, men der han finnes försummelig och icke som vederbör b:te Torpställe att reparera, då skall han icke allenast vara förverkat att betalla till Cronan all den frijhet, som han således fåfängeligen niutit hafver, uthan och däröver vara till knight sjelvdreven , det alle som vederböra sigh efterrätta veta, icke gjörandes honom häremot någon molest. Datum Tingsplatsen i Frixdals härad den 19 april 1646."

Det brukliga var att torpet efter utsynningen av nämnden betalade en bördspenning till bolbyn för att få äganderätt till hemmanet. Utmarken i norra Värmland hörde redan till resp. bolbyar även om kronan under 16- och 1700-tal försöker påvisa förekomsten av kronoskog (Carlsson 1915). Några uppgifter om Multtjärns bördspenning hittar vi inte i domböckerna.

När Per Pålsson Oinoinen tillsammans med sin far och bröder kommer flyttande från Gästrikland till Multtjärn i dåvarande Fryksände församling i Fryksdals härad hittar de uppe på moränmarkerna stora jungfruliga granskogar där de kan svedja, så sin råg och få goda skördar. I 1664 års Inmalningslängd på konungstiondet finns snesetalen i råg angivna. Under Multkärn står noterat : Gamle Per, unge Per, Pål och Erik 380 snesar. Svedjebruket var vid den här tiden det huvudsakliga sättet att försörja sig, och det är skogen som resurs som man utnyttjar. Att känna skogen och de potentiella svedjemarkerna var en kunskap som gick i arv förmedlad genom både dikt och sägen. När svedjelagsledaren tänder eld på sveden vid midsommartid 1663 gör han det i ett väsensfyllt landskap som kräver både djärvhet och ödmjukhet. Detta landskap kan vi idag återfinna i etnologiska uppteckningar och runodiker. Om svedjebrukets uppkomst och hur Väinämöinen lärde sig konsten berättas tex i Kalevala.

Hur Per Pålsson Ojen och hans svedjelag gick tillväga vid svedjebruket i Multtjärn vet vi ingenting om, men klart är att landskapet för skogsfinnen bestod av en besjälad natur. Finnarna trodde att man genom kunskap kunde

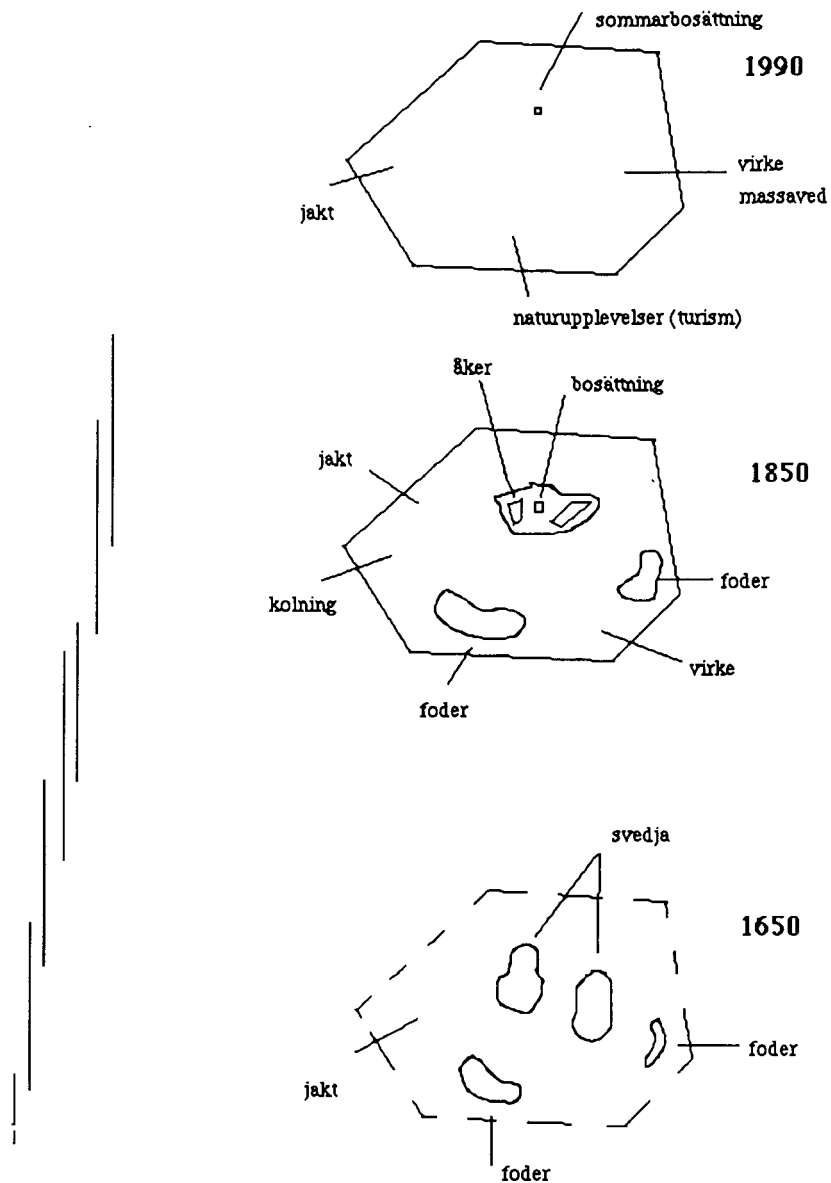

Fig.2. Principskiss över en hemmansdels utveckling över tiden (Juhola, Multjärn i Östmarks socken, Torsby Kommun). Till vänster syns livslinjerna på brukarna av området. Observera den streckade ägo gränsen under 1600-talet. För finnarna existerade en sorts "frontier-situation" med oklara gränser som övergick till en "border-situation" genom mötet med det svenska institutionella landskapet. Den siste bofaste på gården dog 1939.

behärska och styra naturkrafterna. Genom magi och besvärjelser, genom ordet eller genom handlingar, kunde man få makt över naturen. I naturen fanns t.ex. vindfolket, skogsfolket och eldfolket, alla viktiga att betvinga eller hålla sig väl med för att få god skörd på sveden (jmf. Rantasalo 1919). Att bruket av magi haft en starkt ställning hos den skogsfinska kulturen i Sverige kan vi följa i t.ex. Palmqvist (1924) och Goethe (1943). Finarnas världsbild får alltså en påtaglig effekt på deras landskapsutnyttjande.

Bönderna

Mulltjärn hade delats i två hemmansdelar, Västra och Östra Mulltjärn. Västra Mulltjärn innehades av släkten Häkkinen och Östra Mulltjärn av släkten Oinoinen. Erik Pålssons Ojens son Erik Eriksson Oinoinen (1663-1737) hade sitt hem i Alagylla (Nergården) (Olovsson 1949). Av Eriks barn är tre söner av speciellt intresse: Mattes 1705-1774, Olof 1708-1738 och Johan 1713-1790. Olof Eriksson blir husbonde på Alakylä, Mattes Eriksson odlade upp Mattilla och Johan Eriksson røjde Juhola. De två senare gårdarna kommer till runt 1740. Genom storskifteskartorna 1770 respektive 1789 kan vi få en bild av markanvändning och ägoförhållande i Mulltjärn vid denna tidpunkt. 1770 hittar vi tre delägare till 1/2 hemmanet Östra Mulltjärn: Olof Hendriksson i Alakylä (omgift med Olof Erikssons änka), Mattes Eriksson i Mattilla och Johan Eriksson i Juhola. (Observera att de svenska kamerala namnen används här, vardagsspråk var finska.)

Johan Eriksson innehar 4 Tunmland och 14 1/4 kappland åker och 12 tunmland och 21 3/4 kappland slåttmark (oförmedlat). Vid skiftet av utmarken 1789 har sonen Anders Johansson (1748-1814) övertagit gården. Till gården skiftas då drygt 96 tunmland äng och myrslätt samt 601 tunmland skog. Det finns alltså rikligt med fodermarker intill gården. Några specifikt utmärkta svedjemarker återfinns inte på kartan. Dock kan man återfinna "Anders Johanssons nya intag af skogen" på drygt 1 tunmland som säkerligen handlar om en ny svedja. Från Anders son Henrik Andersson (1781-1828) finns en bouppteckning från 1828. Där återfinns 2 hästar, 19 kor (alla med finska namn), 4 tjurar, 6 kalvar, 1 bock, 4 getter, 35 får, 3 större svin och 5 mindre. Det handlar alltså vid den här tidpunkten om en stor bondgård med en för nord och mellansvenska förhållanden typisk markanvändning.

Vid Laga skiftet 1849 är det Anders Johanssons sonson Jon Hindriksson (1819-1885) som är ägare till gården. Att foderförsörjningen varit väsentlig

kan ses av att inte mindre än 16 ängslador finns spridda på gårdens ägor. Jon Hendrikssons barn blev förutom en dotter Anna boende kvar på gården. Dessa elva syskon som förblev ogifta blev kända som syskonen på Johola genom att flertalet av de finska forskare som kom till Sverige i början på 1900-talet bodde här. Ingående beskrivningar av Johola finns av bl.a. språkforskaren Lauri Kettonen och etnologerna Astri Reponen, Maija Juvas och Helmi Helminen samt Matti Mörberg. Johola hör därför till de bäst upptecknade finngårdarna, och är en del av forskningshistorien på Finnsko-gen. Den siste av syskonen Jonsson dog 1939. Gården övertogs sedan av anhöriga till dottern Anna. Idag är Johola byggnadsminne, och en av de bäst bevarade finngårdarna i Värmland.

Industrisamhället

Stora delar av hemmanet Mulltjärn blev under senare delen av 1800-talet uppköpta av norrmän som var intresserade av virket. Genom uppköp kommer så småningom stora delar av hemmanet i skogsbolaget Billeruds händer. Gårdarna Alakylä och Johola förblir dock självägande. Efter andra världskriget ökar intensiteten i skogsbruket i och med den tekniska utvecklingen. Skogsbilvägarna växer fram i landskapet. Under 1960-talet försvinner allt jordbruk från hemmanet, och den västra delen av hemmanet saknar sedan dess bofasta. Området drabbas av strukturrationaliseringar och gårdnedläggelser. På 1960-talet byggs en friluftsgård ägd av Friluftsförbundet i Mattila. 1990 köper turistföretaget Mattilla Fritid AB, som sedan 80-talet driver friluftsgården, mark av skogsbolaget Stora som nu är ägare av större delen av hemmanet, för att utvidga och bygga nya stugor på. Idag är Mattilla ett välkänt namn för skidåkare runt om i Sverige. Landskapet har nu blivit värdefullt som producent av råvara till virke och pappersmassa samt turistiskt intressant för avkoppling och rekreation för stressade storstads-människor. Hur formerar sig kampen om makten över tillträdet till tid och rum?

Gabriel Bladh
Karlstad

Litteratur

- Almqvist, G. *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1602-1700*. Värmlands museums skriftserie nr 18. 1987.
- Bladh, G. *Landskap och vardagliv*. (Opublicerat forskningsprogram). Högskolan i Karlstad. 1988.
- *Landskap och livsform*. (Manuskript). Högskolan i Karlstad. 1991.
- Broberg, R. *Finsk invandring till mellersta Finland*. Skrifter utgivna av Föreningen för Värmlandslitteratur 7.1988.
- Bromander, C.V. *Svedjebruket på Finnskogen. Svenska turistföreningens årsskrift 1902*.
- Carlsson, M. *Bidrag till utredning af den värmländska afvittringsfrågan*. 1915.
- Gottlund, C.A. *Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821*. Gruetunets Museum. 1986.
- Grottenfelt, G. *Det primitiva jordbrukets historia under den historiska tiden*. 1899.
- Hägerstrand, T. *Tidsgeografisk beskrivning. Syfte och postulat. Svensk Geografisk årsbok, nr. 50*. 1974.
- *Time-geography: Focus on the corporeality of man, society and environment. The Science and Praxis of Complexity, The United Nations University*. 1985.
- *Krafter som format det svenska kulturlandskapet. Mark och Vatten 2010. Bostadsdepartementet Ds1988:35*. 1988.
- *En kulturgeograf ser på ämne och universitetsmiljö. Svenska samhällsvetenskaper (Fridjonsdottir, red)*. 1990.
- Jauhiainen, E. *Svedjebruket i pedologisk betydelse*. Opubl. föredrag vid samnordiskt symposium om skogsfinnarnas kultur 2-4 april 1987, Finlandshuset, Stockholm.
- Olovsson, O. *Tre finnbyar i Östmark; Östra Mulltjärn och släkten Oinoinen. Finnbygden nr 2 1949*.
- Palmqvist, A. *Övre Fryksdalens finnar under 1600-talet. Fryksände förr och nu III*. 1933.
- Palmqvist, J.A. *Rester av primitiv religion bland Värmlands Finnbefolkning*. 1924.
- Pred, A. *Place, Practice and Structure*. 1986.
- Rantasalo, A.V. *Der ackerbau im volksaberglauben der Finnen und Esten mit entsprechenden gebräuchen der Germanen vergleichen*. FF Com-

- munications Nr 30 Sortavala. 1919.
- Simola, H. & Grönlund, E. & Huttunen, P. & Uimonen, P. Pollenanalytical evidence for Iron Age origins of cupstones (1985) in the Kerimäki area. *Iskos* 5. 1985.
- Sjöbeck, M. Värmland. En landskaplig orientering på uppdrag av Kungl. jämvägsstyrelsen. 1934.
- Soininen, A.M. Burn-beating as the technical basis of colonisation in Finland in the 16th and the 17th centuries. *The Scandinavian Economic History Review* VII. 1960.
- Tarkiainen, K. *Finnarnas historia i Sverige*. Nordiska museets handlingar 109. 1990.
- Tvengsberg, P-M. Skogsfinnene på Finnskogen og svedjebruket. Naering som etnisk kjennetegn. *Arkeologisk museum i Stavanger. Varia nr 15*. 1985.

DEN SKOGSFINSKA INVANDRINGEN OCH PRODUKTIONS- PROCESSENS ARKEOLOGI

"Svedjandet är urgammalt i Finland, och detta åldriga bruk medförde de utvandrande finnarna till sin nya boningsort i Värmland, i hvars skogsbygd det allmänt bibehållit sig ända till efter midten af 1800-talet och på sina ställen bibehåller sig än."

Så inleder C V Bromander sin artikel om svedjebruket på finnskogen i Svenska Turistföreningens Årsbok 1902.

Idag ser vi inte längre så statiskt och a-historiskt på de finska svedjebrukarna. De finska forskarna har varit föregångare i att visa dels att det i Finland inte funnits en svedjeteknik utan flera, utvecklade för olika naturförhållanden och grödor, dels att den svedjeteknik som användes för kolonisation av granurskog i Savolax och vidare mot nordväst, och som de finska svedjebrukarna tog med sig till Sverige är en teknologisk nyhet, vars tidigaste säkra historiska belegg enligt modern historieforskning härrör från 1500-talet.¹ Finska forskare är också föregångare i att presentera det nordiska svedjebruket för en internationell publik och i ett jämförande perspektiv.²

Vad vet vi om utvecklingen av finnbygdernas svedjebruk i Sverige? Fram till nu har forskningen kring finnbygden varit grundad framför allt på historiskt källmaterial och har betonat invandringens historia rent geografiskt och kronologiskt: från var - till var - när. Med det historiska källmaterialet som grund har också orsakerna till utvandringen från Finland till Sverige och i någon mån till svedjebrukarnas utarmning under 1800-talet diskuterats. Kulturgeografen Yngve Nilssons skiljer sig från denna tradition i det att han diskuterar näringslivet i sitt studieområde över tid och med geografiska bestämningar som en helhet. Dvs finnskogens svedjande och svenskbygdens jordbruk och den senare framväxande bruksrörelsen diskuteras parallellt. Genom att han grundar sig på kart- och skriftligt källmaterial är det dock framförallt avkastning samt rumslig och tidsmässig utbredning som blir belyst.³

Nu ställs nya frågor av både historiker, arkeologer och kulturgeografer. De konkreta frågorna kring svedjeteknikens utveckling över tid och dess roll för den ekonomiska och sociala utvecklingen i stort har kommit i fokus. Så presenterar t ex Janken Myrdal svedjandet i Sverige under 1500-

tal och framåt som en teknik för ett intensivare utnyttjande av tidigare utmarker för främst bete och slätter men också för permanent åker, dvs som ett led i 1500-talets och 1800-talets odlingsexpansion. *Huuhtasvedjandet* av högvakastande råg i Sverige får där sin plats som ett sent inslag i svedjeexpansionen.⁴ Inspirerad av Rodney Hiltons diskussioner om klasskampens former under feodalismen har Mats Mogren ställt frågan om svedjebruket som en böndernas säkerhetsventil i Kandy-tidens Sri Lanka och i 1400-1500- och 1600-talens Sverige.⁵

Det kulturgeografer och historiker hittills kunnat presentera av 1600- och 1700-talens utveckling i området visar de skriftliga källornas begränsning vad gäller dessa frågor, men arkeologers och kulturgeografers fältarbete i norra Värmland kommer att tillföra nytt källmaterial om finnbygdernas svedjetekniker och deras utveckling. I det följande kommer jag att diskutera ett möjligt forskningsområde med sådant fältarbete som bas: produktionsprocessen.

Fokus för mina egna studier ligger egentligen i Sydasiens, i södra och sydöstra Tamil Nadu i Indien och i Sri Lankas torrzon, med tidsperspektiv från järnålder (700-600 fvtb) till kolonialtidens början dvs 1500-tal. Frågeställningen rör basproduktionens dvs i denna tidsperiod jordbrukets utveckling, och den klassiska frågan om dess relation till utvecklingen av den sociala organisationen.

Värmlands finnskogar kom jag i kontakt med som fornminnesinventerare. Jag fann snart att kunskap om svedjebrukarnas kolonisering av t ex urskogen i Östmarks socken hjälpte mig att se det specifika i den moderna tidens busk- och ungrädssvedjande i torrzonens Sri Lanka vad gäller avgörande frågor som mobilisering av arbetskraft för givna arbetsmoment, avkastning och arbetsårets planering. Härifrån vidare till den svenska utvecklingen: de finska svedjebrukarna i svenska finnskogen på 1600-talet trädde fram som bärare av en ny teknik, det blev klarare för mig att de inte arbetade på samma sätt som de svedjande bönder Olaus Magnus beskriver för oss i sin *Historia om de nordiska folken*.

Det följande är ett försök att formulera dessa erfarenheter. Det jag kommer att diskutera är studier av produktionsprocesserna; ett nära läsande av de produktionsanknutna artefakterna och konstruktionerna och av kulturlandskapet, för att kunna diskutera förändringen över tid vad gäller arbetsåret, arbetsprocesserna och arbetets organisering (dvs vad, när, hur, av vem och för vem, till vem). För att tolka detta material krävs kunskap om

praktiken, dvs vi är hänvisade till etnografisk dokumentation eller eget arbete. Den källkritiska aspekt jag vill försöka utveckla vad gäller etnografiska analogier för tolkning av arkeologiskt material är de historiskt givna relationerna mellan grupper av människor i respektive samhälle.

Teoriutveckling

En forskare som internationellt haft stor genomslagskraft i den samhällsteoretiska diskussionen är Ester Boserup. I sitt ofta citerade lilla arbete "The conditions of agricultural growth" för hon in befolkningsökningen som en oberoende variabel i den ekonomiska utvecklingen, och som den viktigaste bestämmande faktorn då det gäller jordbrukets utveckling. Schematiskt sett presenterar hon utvecklingen i fem stadier av ökande intensifiering av markens brukande med början i *forest-fallow cultivation* (vilket innebär en trädesperiod så lång att skogen helt kan återta området), till det femte steget nämligen *multi-cropping* (då planteringen av den nya grödan följer direkt på skörden av den förra och åkern under samma år alltså bär två eller fler grödor). Drivkraften bakom denna utveckling är enligt Ester Boserup befolkningsökningen.⁶ Här är inte platsen för en uttömmande diskussion. Två viktiga invändningar mot hennes framställning vill jag dock antyda. Båda skulle kunna diskuteras vidare utifrån studier av den konkreta produktionsprocessen (arbetsprocesser och arbetets organisering). Dels gäller det hennes schema i sig, vilket hon själv presenterar som en beskrivning av huvudstadierna för det primitiva jordbrukets faktiska utveckling från förhistorisk tid och framåt.⁷ Dels gäller det hennes oberoende variabel "befolkningsökning" som viktigaste bestämmande faktorn för jordbrukets utveckling.

Inte någonstans i hennes schema finns plats för den historiskt sett sena och för den senare utvecklingen viktiga svedjeexpansion som indikeras i historiskt, språkhistoriskt och arkeologiskt källmaterial på många platser i världen. Som exempel kan nämnas:

ett koloniserande svedjebbruk i Sri Lanka (främst i våtzone) från tidigast 1300-tal evtb, efter den våtrisbaserade högkulturens nedgång (i torrzone).

8

en övergång från bofast jordbruk till koloniserande svedjebbruk hos Hmoung Njua i samband med den stora rörelse av olika etniska grupper från Kina mot sydväst, som pågått under det sista årtusendet och in på 1800-talet.⁹

indikationer på kolonisationen av Savolax i Finland genom granurskogssvedjande av jämförelsevis högvakastande råg under 1500-talet.¹⁰

de indikationer på att flera olika svedjebrukstekniker får ett uppsving under 1500-talet i Sverige, som ett led i ett intensivare utnyttjande av tidigare utmarker till framförallt bete och slätter men också permanent åker som refererades ovan.¹¹

En av de frågor som inställer sig är ju om dessa exempel på expansivt svedjande av tidigare obrukad mark har sin teknologiska motsvarighet i människors erövring av växtodlingstekniken? Vad gäller expansionen i Savolax visar de finska forskarnas arbete att det där inte har varit så. Detsamma gäller den svenska utvecklingen.

Kunskapen om jordbrukets utveckling i Sri Lanka bygger nästan uteslutande på historiskt källmaterial. Med den reservationen kan vi ändå uppmärksamma att fyra faser indikeras i materialet:

- * högkulturens svedjande för råvaror till hemindustrin, eventuellt i kombination med eller parallellt med odling av traditionella svedjelandsprodukter.¹²
- * en kolonisation byggd på svedjebruk efter våtrisekonomins nedgång (odlingsväxterna okända).
- * den moderna tidens bofasta svedjebruk inriktat på odling för det egna hushållets konsumtion.
- * dagens utveckling mot ökad odling för avsalu av grönsaker, tobak och kryddor och bort från torrgrödor som hirs. Denna förändring förklaras inte av Boserups fem-steps teori (dock bygger många av de etnografiska exempel hon anför på praktiken hos nutida ättlingar till den medeltida svedjeexpansion jag diskuterat ovan!).

Så till den oberoende variabeln. Väljer vi att studera orsakerna till det förändrade utnyttjandet av skogsmarken i t ex västra och norra delarna av Östmarks socken, eller de nordvästligaste delarna av Vitsands och Fryksändes socknar (områden jag känner från eget inventeringsarbete) kommer givetvis den finska invandringen i fokus. Boserups diskussion kring den gradvisa intensifieringen av markanvändningen till följd av befolkningsökning i området förefaller stämma med vad man kan se i terrängen och med den historiskt kända utvecklingen från enstaka skattlagda gårdar grundade på storsvedjande till de många små torpen på skogen med de oändligt

många små stenrösen och stenröjda åkerlapparna vittnande om folkökning och ett allt intensivare bruk av jorden. Men söker vi orsakerna bakom invandringen i sig ser vi knappast en befolkningspress som driver urskogsvedjarna att i fortsatt sökande efter skogsmark komma till Sverige. Som historikerna beskrivit situationen är "push-faktorer" snarare sociala skäl i en utarmad och glest befolkad bygd: myndighetspersonernas övervåld, seg-rarnas straffexpeditioner i klubbekrigets efterföljd, skattetryck etc.

Ester Boserups utvecklingsteori saknar en variabel som i detta fall visar sig väsentlig: nämligen de historisk givna ojämlika relationerna mellan olika grupper i samhället. Då hennes teori framförallt var ämnad att förklara dagens utveckling - hennes popularitet bland arkeologer och historiskt inriktade kulturgeografer till trots - kan studierna av de skogsfinska bosättningarna därför få en direkt inverkan på samtidsdiskussionen, dvs från oberoende variabler som bestämmer utvecklingen, till historiskt givna faktiska ojämlika situationer som måste finna sin lösning i fysisk tid och rum.

Nå, nu förefaller exemplet Finland som utvandrarnas liksom Sverige som invandrarnas tala snarare för historiska studier av skattelängder och annat liknande källmaterial, än av fältstudier som syftar till att rekonstruera arbetsprocesser och arbetets organisering. Dvs har vi en gång konstaterat de ramar vilka makten satt upp har vi en fullgod beskrivning och en förklaring till att det går som det går: repression, skatter och pålagor, inbjudan västerut, utvandring, invandring, kolonisation inom anvisade områden och en kort historisk parentes av storsvedjande från det att kronan fann det fördelaktigt med kolonisation av tidigare obebodda skogsbygder, till det att skogen blivit alltför värdefull som råvarukälla för kolframställning och senare timmer. Arbetsprocessen kan med ett sådant synsätt vara av intresse på sin höjd för att visa hur det var praktiskt möjligt för de utvandrade savolaxarna att ta urskogen i besittning.

Men på samma sätt som arkeologer och historiker kritiserat diffusionistiska teorier som förklaring till förändring, nämligen att de inte beaktar de historiskt givna förutsättningarna för att en nyhet tas upp på en ny plats, så kan vi kritisera en historieforskning som endast beaktar maktens uttryck. Varken förutsättningarna för maktens konkreta uttryck vid en given tidpunkt, eller dess förändring över tid kan förklaras utan kunskap om produktionsprocessen (arbetsprocesserna och arbetets organisering).

För studier av arbetsprocesser och teknisk förändring är arkeologiskt fältarbete och redskapsstudier nödvändiga. Genom kunskap om den fysiska

verkligheten och etnografisk dokumentation kan vi komma långt i förståelsen av de arbetstekniska implikationerna av ett redskapsmaterial eller ett kulturlandskap. Också för att diskutera en förändring i termer av teknisk utveckling kan vi nå långt med dessa hjälpmedel. Men hur är det med arbetsorganisering, dvs människors förhållande till varandra i arbetsprocessen? Finns det givna samband mellan ett redskap, arbetsprocessen och de relationer människorna som deltar i den har till varandra och till sitt omgivande samhälle?

Diskuterar vi i grova drag råder det naturligtvis konsensus om att ett sådant samband faktiskt finns. Vid en jämförelse skulle knockstenen på en förhistorisk stembearbetningslokal och Oxelösunds masugn av idag ge oss givna ramar för diskussionen av arbetets organisering - det teknologiska komplex som Oxelösunds masugn måste ingå i för att arbeta som en modern masugn nödvändiggör en arbetsorganisation långt från stembearbetningslokalens möjligheter. Det är också lätt att i respektive arbetsprocess och arbetsorganisation se möjliga och för de två exemplen skilda implikationer för samhällsorganisationen i stort.

När det gäller möjligheterna att i ett arkeologiskt material se förändringar inom exempelvis en jordbrukarekonomi är svaren inte lika självklara. Ett sätt att närma sig frågan är att till den etnografiska och om det finns möjlighet också den etno-arkeologiska dokumentationen av studieområdet lägga jämförande studier.

Metodutveckling

Då vi rör oss i nutid eller i nära nutid har vi stora möjligheter att rekonstruera arbetsprocesser och arbetets organisering. Frågorna blir inte andra då vi vill kartlägga tidigare förhållanden, även om metoderna då måste bli andra. Frågan är bara vilka andra. En möjlighet är jämförande studier av produktionsprocesser. Jag skall ge ett konkret exempel på ett försök till det "nära läsande" av produktionsanknutna redskap och arbetstekniker som nämndes inledningsvis. De begrepp jag arbetar med här är högst preliminärt definierade. Med "arbetsprocess" skall förstås en given aktivitet, t ex skördearbete, med "arbetets organisering" skall förstås vem som gör vad för vem i arbetsprocessen (här definierad i förhållande till hushållstillhörighet och familjeöverhuvud vilket också belyser maktförhållanden) med "produktionsprocess" förstås exempelvis svedjandet från planering av sveden till malning av den tröskade säden och relationerna mellan de män-

niskor som deltar i arbetet.

Inom ramen för det lankesisk(PGIAR)/svenska(Raä, Sarec) bebyggelsearkeologiska forskningsprojektets fältarbete i Sigiriya-Dambullaområdet i torrzonens Sri Lanka genomfördes en etno-arkeologisk undersökning av tekniker för födoämnesanskaffning. Resultaten visade att det för fortsatt fältarbete och analys var praktiskt att föra samman de olika teknikerna för födoämnesanskaffning i två teknologiska komplex. Ett baserat på våtrisodling i kombination med fiske (under torrtiden i bevattningsdammarna) och boskapsskötsel (betesland till viss del på igenväxande svedjeland men framförallt i de torrlagda dammarna, på risfälten efter skörd, stödfoder för torrtiden från rishalmen), ett annat baserat på svedjebruk för den egna familjens konsumtion, jakt, fångst och insamling av honung, rötter, vilda växter, bär och frukter. Boskapsskötseln visade sig här vara av liten betydelse. Boskap spelar här ingen roll som dragdjur eller för tröskning av säden.

Grunden för en sådan uppdelning är att våtrisodling respektive svedjebruk skapar skilda kulturlandskap och har givna följdningar, liksom att det visade sig vara skillnad i redskapsuppsättning, lagringstekniker för skörden, organisering av arbetet, avkastning per ytenhet (här är dock uppgifterna än så länge osäkra) och traditionsgrunden för nyttjanderätt till marken de två teknologiska komplexen emellan. Årscykeln är sådan att aktiviteterna kan kombineras men i praktiken ser vi att svedjandets följdigheter som fångst/jakt och insamling inte kan realiseras fullt ut i det kulturlandskap som våtrisodlingen skapar.¹³

På vad sätt skiljer sig organiseringen av arbetet i våtrisbruket från svedjebruket? Hör arbetets organisering samman med arbetsprocessen, och kan vi resonera om denna utifrån en given redskapsuppsättning, givna förvaringsutrymmen etc? Låt oss ta skörden och de två skörderedskapen *dekätta* (skära för risskörd) och *kurakkan kätta* (liten skära för hirsskörd) som utgångspunkt. Vid skörden av hirs "knipsar" kvinnorna av axen ett och ett med den lilla skäran och lägger dem i en korg de själva bär. Vid risskörden skär man buntvis och lågt.

Redskapet *kurakkan kätta* i sig ger möjligheter och begränsningar. Dess ringa storleken underlättar ett ax för ax- eller strå för strå-knipsande, men försvårar ett buntvis skärande. Längre än så kommer vi inte om vi enbart ser till redskapet. *Kurakkans* kraftiga strå tas inte tillvara för kreatursfoder eller liknande, utan lämnas på svedjan. Den skördande transporterar själv

lätt axen under skördarbetet. Det behövs alltså endast en som arbetar till var skära. Denna skördeteknik ger möjligheter att ta tillvara vart ax och att välja bort ogräs eller andra växter. I detta fall vet vi att svedjan, som används endast ett år, inte rensas från ogräs. Givna begränsningar finns också, det blir med nödvändighet en långsam skördeteknik. Finner vi indikationer i det paleobotaniska materialet på att grödan skurits under axet bör vi kunna resonera om en arbetsprocess liknande den nu beskrivna.¹⁴

På den traditionella svedjan i studieområdet sås upp till 10 olika sorters grödor blandade om varandra - ett växtsätt som blir hanterbart med skörde-tekniken vi just diskuterat. Växterna mognar olika snabbt. Skörden på svedjan pågår från slutet av december till tredje veckan i mars. En fördel med denna "litet av varje" strategi där de olika växterna blir färdiga för skörd vid olika tidpunkter bör vara att den ger ökad möjlighet att skörda åtminstone någonting även ett dåligt år.

Efter att axen brets ut för att torka, bärs de hem till den luftiga stolpbo-den med palmbladsvägg. De "tröskas" måltidsvis i en mortel av trä och mals på en handkvarn av sten.¹⁵

Det konstbevattnade risfältet ogräsrensas och riset skördas med skära. Hushållen tar in daglönare för att få in skörden i tid. Riset trampas ut med hjälp av bufflar. Det tröskade riset förvaras i "slutna kärl" uppbyggda av buntar av risstrån vilka binds samman till stora ringar vilka staplas på varandra allteftersom riskornen fylls på. Denna stapel binds samman av vidjor och kläs in i lera och kodynga.

De högst preliminära siffror vi fått rörande arbetstidsåtgång för ogräsrensning, skörd och efterbehandling och skörderesultat visar en klar tendens av stigande total skörd/ytenhet från *kurakkan* till konstbevattnat ris, liksom en stigande arbetstidsåtgång mätt i mandagar för ogräsrensning, skörd och tröskning (här diskuterar vi alltså inte total arbetstidsåtgång för svedjande respektive vårisodling. Så är *kurakkan* som nämnts endast en av flera grödor på svedjan).

Har det vi nu diskuterat något samband med arbetets organisering? Den stora skillnaden mellan skörden av ris och svedjeris å ena sidan och skörden på den traditionella svedjan tycks ligga i att svedjeskörden inte kräver lika stor samtidig mobilisering av arbetskraft. Detta ser vi också i att skörden på svedjan sköttes av hushållets kvinnor, medan risskörden krävde arbetskraft också utifrån.

När vi utifrån investerat arbete för olika produktionssprocesser vill dis-

kutera hur arbetet organiseras räcker det inte med att mäta totala antalet mandagar - vi måste också se hur det är möjligt för produktionsenhetens/hushållets medlemmar att planera arbetet, hur det passar in med andra aktiviteter. Det som förefaller karakterisera den traditionella svedjan är att ingen arbetsprocess kräver en stor samtidig mobilisering av arbetskraft, samtidigt som arbetet på och kring svedjan lätt kombineras med andra aktiviteter, bl.a. möjliggör det för kvinnan i hushållet att se efter små barn och ändå kunna delta i födoanskaffningen. En småskalig "minimalistisk" strategi, möjlig att bemästra också för ett mycket litet hushåll. Skörden går till det egna hushållets konsumtion och är i absoluta tal blygsam jämfört med våtrisskörden. Det senare är viktigt. Detta slags svedjebruk ger inte mycket "överskott" att försörja en överhet av, ens om överheten själv definierar begreppet "överskott".

Vi ser alltså att förhållanden som kan ha en direkt relation till samhällsorganisationen, dvs arbetets organisering och avkastning i absoluta tal, skiljer de två teknologiska komplexen åt. Just detta vill vi kunna spåra i det arkeologiska materialet. Kulturlandskapets olika utformning, den specifika redskapsuppsättningen, de skilda lagringsteknikerna, platsen för skördens förvaring etc skulle vara möjliga att identifiera vid inventering och grävning.

Nu samlar vi inte det etno-arkeologiska materialet någonstans utanför det historiska skeendet, utan just mitt i, där svedjebönderna alltmer går över till odling av cash-crops, och risken för att vi när vi söker efter det traditionella "vaskar fram" ett traditionellt svedjebruk som aldrig förekommit och som aldrig skulle givit brukarna sin bärning finns naturligtvis. Här är inte platsen att fullt ut diskutera problemet. Diskussionen kommer att föras som ett led i tolkningen av det konkreta arkeologiska materialet från projektets arbete i området. En infallsvinkel för en kritisk diskussion av den etnografiska analogin vill jag dock kort beröra, nämligen jämförande studier av produktionsprocesser.

På Java förekommer ett skörderedskap vilket i litteraturen benämns "*ris-kniv*", "*fingerkniv*" eller efter sitt javanesiska namn "*ani-ani*". Fram till 1970-talet var det vanligt att kringflyttande jordlösa lantarbetare på Java skördade våt-ris med detta redskap på jordägarnas fält, ax för ax. Skörde-tekniken gav också utrymme för barn och gamla att delta i arbetet, och erhålla betalningen, som traditionellt var en given del av det de skurit. (Att redskapet som används är litet och behändigt och avpassat till sättet att

arbete visar åter möjligheterna att i ett arkeologiskt material dra slutsatser rörande arbetstekniken i sig utifrån redskapet.). Nu går jordägarna över till att sälja skörden på rot till en entreprenör som sedan anställer en grupp effektiva skördearbetare som arbetar med skära. Dessa betalas kontant. Att de jordlösa lantarbetarna så länge kunde hävda risknivens teknik förefaller bero på att de stod starka som grupp gentemot jordägarna.¹⁶

Här finns två källkritiska aspekter som kan hjälpa oss att bättre hantera den etnografiska analogin. För att förstå produktionsprocessen i sin helhet är det alltså inte tillräckligt att ta fasta på en specifik arbetsteknik som ingår i den. Ett litet redskap för axvis skörd kan dels användas för den lilla självständiga hushållsenhetens skördearbete, dels för den jordlöse lantarbetarens arbete på jordägarens fält. För att få grepp om produktionsprocessen i sin helhet bör vi alltså försöka finna indikationer på makt och kontroll: exempelvis var gröda förvaras, samtida bosättnings olika karaktär vad gäller materiell standard etc. Det är heller inte tillräckligt att ur det etnografiska materialet plocka en "frusen" arbetsäsong av produktionsprocessen. Att risknivens skördeteknik fortsatt användes i jordägarens allmer marknadsanpassade ekonomi var, som vi noterat, en följd av lantarbetargruppens relativa styrka under en period. I ett etnografiskt material har vi lättare att se att sådana förhållanden kan påverka enstaka arbetsprocesser. Det arkeologiska materialet lämpar sig bättre för att diskutera manifesta förhållanden än potentiell utveckling. Att studera samtida exempel på övergångsfaser hjälper oss dock att se denna ojämna utveckling som en möjlighet. Detta reser också frågan om en given produktionsprocess är beroende av andra. Här ligger kanske den största skillnaden mellan förhållanden som kan dokumenteras idag och tidigare perioder.

En studie av det skogsfinska svedjebruket

Kan vi ta som utgångspunkt att koloniseringen av den värmländska granurskogen från 1600- och 1700-talen har sin teknologiska motsvarighet i kolonisationsförlopp i förhistorisk tid? Jag menar att det inte är möjligt, utan att granurskogens kolonisering har sin grund i en ny produktionsprocess. Denna vilade (om vi skall lita till Soininen) på en sorts råg som maximalt kunde utnyttja dessa markers näringsinnehåll efter bränning. Den arbetsorganisation som indikeras i de studier jag tidigare refererat förutsätter vidare tillgång till rörlig arbetskraft.

De historiska källorna vittnar om en förändring från storskaligt högav-

kastande svedjande under kolonisationsfasen till jordlöshet, svåra ekonomiska förhållanden och stor utvandring under 1800-talet, bl a i Östmarks socken.¹⁷ Sett utifrån representerar storsvedjandet alltså en kortvarig historisk möjlighet, från det att produktionsprocessens rent tekniska och kunskapsmässiga förutsättningar utvecklats och arbetets organisering i stora arbetslag möjliggjorts till det att skogen fått ett värde som råvarukälla till kol och senare för sågverksindustrin.

Byter vi perspektiv och försöker förstå denna ekonomiska utvecklings konkreta påverkan på de skogsfinnska invandramna, får vi se till vilka begränsningar och möjligheter storsvedjandet sett ur perspektivet arbetsprocesser, arbetets organisering, arbetsårets planering och avkastning från arbetet, hade i relation till skogens utveckling som råvarukälla och maktens agerande för kontroll över denna.

Hade den skogsfinnska kolonisationen vidare någon del i denna utveckling? Vad betydde granurskogens öppnande t ex för etableringen av Letafors manufakturverk, ett manufakturverk som enligt Yngve Nilsson anlagts för att förse övre Klarälvdalen med hästskor, sömspik och nödvändiga redskap?¹⁸

Det karakteristiska för storsvedjandet är den långa framförhållning som krävdes (4-7 år). Vidare att den höga avkastningen per sått kom kombinerat med växtens krav på stort utrymme talade för och möjliggjorde stora svedjor. Härav följde behovet av att kunna mobilisera mycket arbetskraft till huggningsarbetet. Tarkiainen påpekar just svedjebrukarnas behov av de "lösfinnar" som statsmakten försökte bli av med.¹⁹

Svedjebruket kombinerades i sin inledning enligt litteraturen med jakt, fångst och fiske. Också här ser vi att fångstanordningar byggs i anslutning till svedjefallet. För sen tid nämns boskapsskötsel och fårhållning som en viktig del av ekonomin.

Som exempel på lokaler som skulle kunna studeras för att belysa svedjebrukets förändrade ekonomi kan vi nämna gårdarna Runnsjön (Östmarks sn) och Mangen (Vitsands sn) med omnejd. Båda upptogs enligt jordeboken för 1649 år 1644. Runnsjön utvecklades sedan till en relativt välmående gård, men är nu helt övergiven. Åkern uppskattades 1789 ända till 6, 5 1/2 och 5:e kornet.²⁰ I jordundersökningens betänkande I 1913 nämns att gården är bolagsägd, att byggnaderna vansköts och att detta försvårar för arrendatorer att ta över: "*Man ansåg i orten detta vara ett genomfört system för att så småningom förvandla hela trakten till allenast skogsmark. Två*

stora byar Boseberg och Runnsjön voro redan så gott som nedlagda."²¹

Den siste som arrenderat åkermark hörande till gården bodde ännu 1989 kvar i området. Av lämningar i området har vi platsnamnet "Brännberget", gårdstomten med en myckenhet av husgrunder, vidare plats för skvalt-kvarn, stenröjda åkrar och torp-och källargrunder, presenterade i en möjlig kronologisk ordning. Byn Mangen är fortfarande bebodd. Området kring byn och framförallt nordväst om denna är intressant för att belysa den senare utvecklingen då det till flera av torpgrunderna hör närmast terrasserade smala stenröjda fält i brant sluttning. Ett utnyttjande av marken som förefaller stå i stark kontrast till *huhuhtasvedjandet*. Vidare finns en skvalt-kvarns ruin i nära anslutning till byn.

För en studie av svedjebrukets utveckling i området kan vi ha hjälp av uppdelningen i "teknologiska komplex". En möjlig uppdelning är då *huhuhta-svedjande*, fångst, jakt och fiske å ena sidan och å den andra åkerbruk, småskaligt svedjande för också annat än råg (rovor, havre), boskaps- och fårskötsel med starrgräs-och lövtäkt, samt fiske, fångst och jakt som ovan. För de olika aktiviteterna söker vi möjliga redskap, hjälpanordningar, uppgifter om avkastning, arbetstidsåtgång, arbetets organisering, och naturligtvis möjliga lokaler för att belägga och datera aktiviteterna.

Grunden för att studier av ovan diskuterat slag skall ha något berättigande är att det inte finns ett oändligt antal olika sätt för en människa att utföra ett arbete (indikerat genom förekomst av givna redskap, slaktrester, förvaringskärl, landskapsförändringar) i en given naturmiljö och med given teknik oberoende om vi diskuterar paleolitikum eller 1990-tal evtb. Dvs att det kontrollerade experimentet och den etnografiska analogin är möjlig, och att de källkritiska synpunkterna är möjliga att diskutera mycket konkret. Jag vill hävda att det är så, då våra grundläggande fysiska möjligheter och begränsningar förblivit desamma. Samtidigt är realiserandet av dessa potentiella möjligheter begränsat av den faktiska historiskt givna situationen ifråga om t ex tillgång till teknik, samhälleliga maktförhållanden etc. Ett sätt att närma sig problemet med etnografiska analogier är de jämförande studierna av produktionsprocesser. Dessa hjälper oss att skilja det som är historiskt specifikt från det som är materiellt givet. Det finns som jag ser det ingen genväg till kunskap om arbetsprocessen eller arbetets organisering.

En produktionsprocessens studie av den skogsfinska invandringen, exempelvis med gården Runnsjöns utveckling i fokus skulle möjliggöra en

historieskrivning från svedjebrukarnas perspektiv. Inte i bemärkelsen hur situationen upplevdes eller tolkades, men vilka materiellt realiserbara möjligheter, inneboende motsättningar och motsättningar till storsamhället produktionsprocessen *huuhta-svedjande* hade över tid i studieområdet.

Eva Myrdal-Runebjer
Sunne

Noter

1. Soininen, Arvo, M. 1959. "Burn beating as the Technical Basis of Colonisation in Finland in the 16th and 17th centuries." the Scandinavian Economic History Review. VII. Uppsala:150–166 (ref:154–155) där han med skriftligt och språkhistoriskt källmaterial som grund visar att den mer utvecklade formen av granurskogssvedjande, den två (istället för en) gånger brända huuhtan (svedjefallet), utformades i Savolax någon gång under 1500- till 1600-talen. Tarkiainen hävdar att den svedjeteknik som möjliggjorde kolonisationen av de stora barrskogarna, huuhta-tekniken, var känd i Finland från början av 1500-talet. Tarkiainen, Kari. 1990. Finnarnas historia i Sverige. Nordiska museets handlingar 109. Stockholm:137 f.
2. Se exempelvis Suomen Antropologi 4/1987. Volume 12. Special Issue on Swidden Cultivation. Helsinki. Jussi Raumolin ed.
3. Nilsson, Yngve. 1950. Bygd och näringsliv i Norra Värmland. En kulturgeografisk studie. Lund.
4. Se Janken Myrdals avsnitt om svedjebruk i Myrdal Janken, Söderberg, Johan. 1991. Kontinuitet Dynamik. Agrar Utveckling i 1500-talets Sverige.
5. Mogren, Mats. 1990. "Swidden-cultivation: a safety-valve in a feudal society?". Ancient Ceylon No.9, Vol.3. Colombo:125–129. Frågan om böndernas möjlighet att undanhålla svedjeråg under en senare period har tagits upp av t ex Yngve Nilsson vad gäller norra Värmland (oaa:39–40.). Han bedömer att så inte skett i någon större utsträckning. Mot bakgrund av de sakskalet han anför, kan frågan inte sägas vara slutdiskuterad. Vad som bör undersökas är om tekniken för granurskogssvedjande av högavkastande råg gav de skogsfinska bosättarna en möjlighet att undkomma myndighetskontroll som de 1500-talets svedjande bönder Janken Myrdal diskuterar saknat.
6. Boserup, Ester. The conditions of agricultural growth. 1965. Se exempelvis sid. 11, 15–18 och 41.
7. *ibid*:18.
8. Se Gelbert, Michel. 1988. Chena (shifting) cultivation and land transformation in the dry zone of Sri Lanka. ZGrich: 36–39.
9. Geddes, William, Robert. 1976. Migrants of the Mountains: The Cultural Ecology of the Blue Miao (Hmong Njua) of Thailand. Oxford:32–34; 202.
10. Soininen, Arvo, M. 1959. "Burn Beating as the Technical Basis of Colonisation in Finland in the 16th and 17th Centuries." the Scandinavian Economic History Review. IVV. Uppsala:150–166 (ref.150–154; 163–165), samt Tarkiainen, Kari. 1990. Finnarnas historia i Sverige. 1. Nordiska museets Handlingar 109:137–138 Om den högavkastande tuvrågen (korprius) odlades redan under 1500-talet framgår inte av Soininens

arbete. Diskussionen förefaller byggd helt på skriftliga källor då paleobotaniskt material inte nämns. För att bedöma vad huuhtateknikens utveckling under 1500–1600-talet betytt för de höga korntal som nämns i senare litteratur är en säker identifikation viktig.

11. Myrdal, Janken a.a.

12. Ariyapala, M.B. 1968 (1956). *Society in mediaeval Ceylon*. Colombo.; Siriweera, W. I. 1978. "Agriculture in mediaeval Sri Lanka." *The Ceylon Historical Journal*. Vol xxv, Nos. 1–4. Oct. 1978: 34–50.; Siriweera, W. I. 1990. "Farming systems in the Ancient Dry Zone." S. Bandaranayake et al. *The settlement archaeology of the Sigiriya–Dambulla region*, Colombo:141–148. Jag har ännu inte gjort någon egen genomgång av inskriptionsmaterialet, utan bygger denna beskrivning på anförda historikers bearbetning av materialet.

13. För en metoddiskussion se Myrdal-Runebjer, Eva. kommande. "Premodern Sigiriya region, an ethno-archaeological perspective." i Senake Bandaranayake et al (red). *The Settlement Archaeology of the Sigiriya–Dambulla Region*. PGIAR Publications no 2, Colombo. för fältrapport se ibid "Technological complexes related to food procurement."

14. Se t ex diskussionen rörande paleobotaniskt material från brons-och järnålder i Helbaek, Hans. 1955. "The botany of the Vallhagar iron age field." *Vallhagar a migration period settlement on Gotland/Sweden*. The setting. ed. Mårten Stensberger. Copenhagen:653–699 (ref.690–692.).

15. Att det axvisa knipsandet kombineras med axvis förvaring i luftiga stolpbodar, och "tröskas" och mals måltidsvis är inte unikt för vårt studieområde. Francois Sigaut visar på motsvarande praktik för många delar av Europa och Asien. Sigaut, Francois. 1988. "A method for identifying grain storage techniques and its applications for European agricultural history.". *Tools and Tillage*. Vol VI:I. Copenhagen:3–32, 46 (ref:19).

16. Se t ex Miles, Douglas. 1979. "The finger knife and Ockham's razor: a problem in Asian culture history and economic anthropology." *American ethnologist*. Vol.6. No.2:223–243. och Aass, Lien Pekih & Svein. "Rural change in Suharto's Indonesia: communal rights and harvesting methods in a Javanese village.":139–175.

17. Se ex vis C.A. Måwes genomgång av emigrationens orsaker i Östmark i Måwe. 1971. *Värmlänningar i Nordamerika*. Sociologiska studier i en anpassningsprocess. Säffle:71.

18. Nilsson a.a.:128.

19. Tarkiainen a.a.:165–166.

20. Nilsson, Yngve a.a.:104.

21. *Jordundersökningens betänkande I*. 1913. *Jordfördelningen i Värmlands län och därmed sammanhängande förhållanden*:102. Citerat från Nilsson, Yngve. a.a.:214.

BUCKLAN ÄR KASTAD - GOTLANDS VIKINGATID SOM DEBATTÄMNE

Denna artikel är ett inlägg i en debatt, som META:s redaktion inte tänkte sig, då brevinbjudan till debattdeltagande utgick; vad man avsåg var en fortsättning på ämnet från META 1990:3 med inriktning på den eventuella sociala stratifieringen av det gotländska samhället, dvs nr 2 av nedanstående tre punkter. Varför jag emellertid uppehåller mig vid 3:an kommer att framgå under läsningen av artikeln, då också den underliga rubriken får sin förklaring.

I en tillbakablick efter två decennier som aktiv arkeolog, vill jag karaktärisera mitt arbete enligt följande.

1/ **Systematisering av källmaterial** med hjälp av arkeologins hela arsenal av beprövade metoder och med nya metoder, som uppträffas, där de gamla kommer till korta för de enskilda deländamålen. Arbetsuppgiften är att göra källmaterialet "läsbart" och att klarlägga gränserna för dess bärighet.

2/ **Kulturhistorisk analys** på bas av det systematiserade källmaterialet, där samhälleliga sammanhang skall belysas och förklaras. Arbetsuppgiften är att svara på frågan "hur det var på den tiden".

3/ **Polemik** för rättfärdigande av underskattade metoder och arbetsuppgifter, vilket i rådande forsknings- och kulturpolitiska situation är synnerligen motiverat för punkt 1 ovan.

*

Gotlands vikingatid och äldre medeltid har tilldragit sig intresset hos META:s redaktion med all rätt, ty denna tid är ett spännande skede i Norden, som har goda möjligheter att belysas med det gotländska materialet. Gotland, som, till stor del tack vare sitt avgränsade ö-läge, under forntid och äldre medeltid (och i praktiken även senare) är en självständig 'nation' med alla samhällsfunktioner i stort och smått, är sannolikt det bästa studieobjekt vi på våra breddgrader kan finna för att på ett smidigt sätt undersöka hur innovation, stabilisering och retardation tar sig uttryck i näringar och mode, politik och tros liv etc., och hur det påverkar människan och samhällsapparaten.

Vid sidan av att Gotlands egen historia har goda förutsättningar att kommas in på livet genom integrerat studium av fornsaks materialet och det skriftliga materialet (t.ex. Gutasagan och ortnamnen, om man kan finna de rätta tolkningarna), kan Gotland med fördel också begagnas till fallstudier, varmed man kan teckna lättprövade modeller som hjälp till förståelse av samhälleliga förlopp även i andra skandinaviska och nordeuropeiska områden. Bland annat har öns isolerade läge medfört interna morfologiska register i dess materiella kultur, som är så speciella, att även det otränade ögat kan skilja på t.ex. spännbucklor av gotländsk och fastlandsskandinavisk extraktion. Därför kan arkeologen lätt iaktta främmande element i det gotländska materialet och gotländska element i främmande miljö, vilket ger möjlighet att studera folkgruppers rörelser och typ av samöre. Fornsaksmaterialets ovanligt stora omfattning ger vidare tillfälle att studera långa serier, med möjlighet att dra statistiskt välunderbyggda slutsatser i olika aspekter.

Gotland erbjuder alltså källmässigt de mest utmärkta potentialer för det arbete, som hävdatecknaren skall utföra, vare sig han arbetar 'framlänges' eller 'baklänges', dvs som arkeolog från stenåldern och framåt eller som historiker från nutid och bakåt. Det bekymmersamma är bara att materialet - både trots och tack vare sin mångfald och rikedom - kräver en noggrann och mycket tidsödande uppordning innan tolkningen kan äga rum och skördarna kan bärgas. I nutidens samhälle, där tid är pengar, är materialuppordningen ett arbetsmoment, som man gärna negligerar - det gäller såväl på det individuella som på det institutionella planet, ett påstående, som kan utvecklas i mångordiga brandtal. Jag skall här hålla mig så kort jag kan.

*

För att få reda på, vad man vill veta, måste man lära sig förstå det språk, materialet talar. Det är förvisso inte gjort i en handvändning. I språkstudier har man god hjälp av ordböcker, när man vill få översättning på ett enskilt ord, men för att välja rätt översättning måste man också behärska grammatiken med böjningsmönstren (paradigmen, för att modernisterna skall känna sig hemma med ordvalet) och syntaxen med ordföljden och alla de idiomatiska uttrycken, för att få rätta innebörder, sammanhang och nyanser. Den, som inte kan engelska och därför slår upp orden *I, love* och *you* i lexikon och sätter ihop meningen, får meddelandet *jag älska/kärlek du/ni*. Slår man

upp orden *where, do, you, live*, kan man riskera meningen *var göra du/ni levande*. Ljudlikheter kan spela den oförsiktige besvärande spratt: *A cast buckle = en kastad buckla*. Dessa språkliga exempel, som kan jämföras med vårt sätt att avläsa fornsaksmaterial, visar hur lätt man kommer fel. Dessvärre kan vi nog inte räkna med att komma hundra procentigt rätt hur väl vi än lär oss fornsaksspråket, ty detta är, liksom latinets, en gång för alla dött, och källmaterialet har sina begränsningar. När man t.ex. råkar ut för ett hapaxlegomenon, för att använda ännu en filologisk term, kan man bara gissa, och även där materialet flödar, måste ovisshet om fullständigheten föranleda brasklappar. Men för att ge oss själva en rimlig chans att bedöma var materialet bär och brister, måste vi se till att lära känna det material som finns, genom att i den systematiska materialpublikationens form upp-
 rättta ett "lexikon med grammatik till fornsaksspråket".

*

När det gäller det arkeologiska källmaterialet från Gotland kan man säga, att det å ena sidan är skrämmande underexploaterat, å andra sidan skrämmande överexploaterat. Med det senare syftar jag på, att man begagnat det till mängder av slutsatser och som bevis i skilda sammanhang, utan att veta vad materialet egentligen står för. Man har så att säga tagit den gjutna söljan till bevis för att bucklan är kastad. Man tror sig kanske veta, att en viss materialdetalj skall dateras till 800-tal, men i själva verket tillhör den 900-talet; hårdraget kan exempelvis bedömning av maktbalansen till förmån för Svearikets Birka eller Gotland hänga på en sådan detaljs rätta datering. Om "bucklan är kastad" säger vi att makten låg på ena sidan av Östersjön, om "söljan är gjuten" säger vi tvärtom.

Med underexploatering menar jag, att materialet är så rikt, att man, om man gör sig besvär att tränga in i dess hemligheter, kommer att finna att "det bara stämmer och stämmer", som Nerman en gång lär ha sagt om det gotländska vendeltidsmaterialet. Men den insikten kan man inte komma till, förrän man, som Nerman, penetrerat sitt material grundligt.

Det gotländska vikingatidsmaterialet har inte penetrerats tillräckligt grundligt ännu. Det finns ingen systematisk baspresentation av totalmaterialet att tillgå och följaktligen saknas också den grundläggande relativkronologiska analysen och klarläggande av befintliga möjligheter till absoluta dateringar. Bristen exemplifieras i bjärta färger av t.ex. Åke Hyenstrands

arbete "Socknar och Stenstugor" (1989). Hyenstrand försöker kartlägga samhälleliga situationer och förändringar under yngre järnålder och äldre medeltid, där alltså vikingatiden utgör centrum. Förutom bild-/runstenar och silverskatter har Hyenstrand emellertid främst tvingats begagna andra källmaterial än det arkeologiska; ett undantag utgörs av de vendeltida(!) vapengravarna på Broa-gravfältet. Det närmaste man i Hyenstrands bok kommer till det arkeologiska materialet i övrigt är på s. 124, där Broa i Halla nämns som företeelse men lämnas åt sidan med orden "det framstår som en utomordentligt betydelsefull uppgift att komplexet publiceras, inte minst med hänsyn till dess betydelse för förståelsen av den tidiga organisationen på Gotland" (dvs det, som hela boken handlar om). Hyenstrand anar där en centrumbildning, men "utan nämnda publicering kan bedömningar av denna art inte göras på ett tillfredsställande sätt". Omedelbart efter Broa-kapitlets helsida följer "Kommentarer till övrigt arkeologiskt material". Dessa kommentarer tar inte mer än en halvsida i anspråk. De utgörs av en uppräkningslista av namnen på sju intressanta men opublicerade gravfält jämte Ire i Hellvi (vars vikingatidsdel publicerades 1962 av Stenberger) samt konstaterandet att viss spänneforskning utförts plus ett påpekande att ädelmetallsmide är ett viktigt analysobjekt för diskussionen av Gotlands ställning i omvärlden.

Intresset för vikingatid och äldre medeltid (särskilt på Gotland, som META alltså förtjänstfullt dragit fram) understryker vikten av att materialet blir systematiserat och tillgängliggjort så att det kan användas till vidare forskning. För att åter citera Hyenstrands nämnda arbete: "I dagens forskningssituation är en översikt över det totala vikingatida arkeologiska materialet angelägen, särskilt som bakgrund för en bedömning av gravfälten" (s. 11).

*

Sedan många år arbetar jag med det gotländska vikingatidsmaterialet i syfte att publicera det som avslutande del i monografiserien Gotlands Järnålder. Vikingatidsmonografien är planerad i tre delar om sammanlagt fem volymer, varav del 1, katalogtext och planschverk över fyndkombinationer, avsetts bli färdig för översättning och tryck i slutet av nästa år, dvs under "jubileumsåret" 1992 - det snart sekelgamla initiativet till serien togs av KVHAA år 1892. Hittills har sju volymer utkommit med ungefär decennie-

långa mellanrum mellan 1914 och 1975. Arbetet med monografien *Gotlands Vikingatid* påbörjades för femtio år sedan, då Mårten Stenberger († 1973) fick uppdraget av KVHAA. Förberedelser har pågått i repris sedan dess. Stenbergers två mest betydelsefulla insatser för detta ändamål var utgrävandet av det ovan nämnda Ire-gravfältet under kriget jämte bearbetningen och publiceringen av *Die Schatzfunde* (1947-58), som f.ö. blivit skolbildande på flera plan. Ire-gravfältets vikingatidsdel är fortfarande, snart ett halvsekel senare, det enda relativt oskadade "normal-gravfältet" från denna tid, som totalundersökts på Gotland. Stenberger valde referensobjekt för den kommande internbearbetningen och materialsystematiseringen med beundransvärd omsorg och insikt.

Genom oavbrutet, dagligt umgänge med materialet, som jag bedrivit i fält, museisamlingar och litteratur i tjugo år, har jag skaffat mig en viss kunskap och överblick över dels materialet, dels de problem, som är förknippade med dess begagnande. Jag tillämpar den källkritiska utbildning jag fått under studietiden för att inte hållas fången av gamla schabloner och fördomar. Även om jag har långt kvar till de kunskaper jag åsyftar, har på vägen mot målet vissa detaljer fortare än andra fått sin förklaring eller belysning. Ett av de preliminära resultat jag hittills nått, är en reviderad syn på dateringen av den yngsta vikingatiden (som, enligt min uppfattning något förhastat och sannolikt utan grund, dragits i tvivelsmål av Anders Carlsson i *META* 1990:3).

Det är inte alls min avsikt att misstänkliggöra andra forskares intentioner att klarlägga förhållanden i forntid och medeltid med hjälp av det gotländska materialet. Jag gör verkligen inte anspråk på ensamrätt - ingen har ensamrätt till något källmaterial. Men jag förbehåller mig rätten att anse det oförsiktigt, att postulera eviga sanningar utan grundlig kunskap om materialet och dess källvärde. En första hjälp till uppbyggnaden av sådan kunskap kommer att erbjudas med den ovan aviserade publikationen. I mitt arbete därmed betraktar mig själv som en dräng i vingården, som knogar med ett otacksamt men nödvändigt företag för det samlade forskarsamhällets fromma, även om endast ett fåtal inom branschen uppfattar detta och inte tycker att materialkännedomen är en oviktig ingrediens i teoribildning och kulturhistorisk analys.

Med insikten, att materialet är långt ifrån tillräckligt systematiserat för ens de mest elementära kulturhistoriskt tolkande analyserna, har jag svårt att för närvarande efterkomma *META*-redaktionens önskan att bidra till de-

batten om Gotlands sociala stratifiering. Att tränga in i abstraktioner som social stratigrafi syns mig fåfängt, innan det konkreta källmaterialet bringats i sådan ordning, att det kan avkrävas vittnesbörd för detta ändamål. Alla försök att teckna den socialstratigrafiska bilden, som i ett senare skede visar sig ha träffat rätt, hänger ännu i luften, eftersom de kontrollmöjligheter, som ett systematiserat basmaterial erbjuder, ännu saknas.

Jag har förvisso inte enbart hållit mig till den arbetsuppgift jag här drar en lans för, utan i egna studier (t.ex. 1984, 1989) också hängt upp några socialstratigrafiska resultat i luften. Framtiden får utvisa om jag träffade rätt, när jag med grodperspektiv på ett visserligen välpenetrerat men dock endast delmaterial (dosspännen, som jag då hade undersökt ingående i fem år) studerade kvalitativa och kvantitativa skillnader i förening med kronologiska och geografiska och på grund härav ansåg mig kunna föreslå, att det gotländska vikingatidssamhällets preurbana centrum legat på Gotlands norra del (Thunmark-Nylén 1984), något som kanske förvånar dem, som med ett ytligt betraktande uppfångat den bedövande fyndrikedomen på öns södra del, eller som tror, att Visby varit huvudort redan före år 1000. Min skiss (1989) av kristendomens och kyrkans spel på Gotlands politiska strängar, med åtföljande kyrkbränning, kyrkogårdsfynd och hednagravar fram till 1200-talets början, och med Gutalagens kodifiering av dess fjärde paragraf som resultat, har endast ofullständiga material som bakgrund. Om åsikten håller streck, att olika politiska partier kan urskiljas och karaktäriseras så som gjorts, återstår att se.

På samma sätt måste framtidens helhetsöversikt avvaktas, innan den av mig föreslagna omvärderingen av den yngsta vikingatidens datering förkastas. Som jag påpekade i *Populär Arkeologi* 1988, där det preliminära resultatet publicerades i en förhandssammanfattning för första gången, kan omvärderingen emellertid inte heller tas för gott förrän helhetssynen nåtts. Därmed kunde man ju säga, att fältet ännu är fritt för vilka spekulationer som helst. Så skynda Er, alla spekulanter, att fantisera kring de kastade bucklorna, innan källmaterialet hinner publiceras. När det systematiserade källmaterialet ligger på bordet, måste man ta hänsyn till det, och då måste också teorier och spekulationer tyglas, och det kanske inte är lika lockande...?

Lena Thunmark-Nylén
Stockholm

Litteratur

Utkommet i serien Gotlands Järnålder:

Almgren, O. *Die Ältere Eisenzeit Gotlands I*. KVHAA. 1914.

Almgren, O & Nerman, B. *Die Ältere Eisenzeit Gotlands II*. KVHAA. 1923.

Nerman, B. *Die Völkerwanderungszeit Gotlands*. KVHAA. 1935.

Nerman, B. *Die Vendelzeit Gotlands II (Tafeln)*. KVHAA. 1969.

Nerman, B. *Die Vendelzeit Gotlands I:1 (Text)*. (Herausgegeben von Agneta Lundström.) KVHAA. 1975.

Stenberger, M. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit II (Fundbeschreibung und Tafeln)*. KVHAA. 1947.

Stenberger, M. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I (Text)*. KVHAA. 1958.

Övrigt:

Carlsson, A. Gotland och Visby mellan vikingatid och medeltid - ett debattinlägg. *META* 1990:3.

Hyenstrand, Å. *Socknar och Stenstugor. Om det tidiga Gotland*. Stockholm Archaeological Reports (SAR) 22. 1989.

Stenberger, M. Das Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiel Hellvi auf Gotland. Der wikingerzeitliche Abschnitt. *Acta Archaeologica* 32 (1961). 1962.

Thunmark-Nylén, L. Socialgrupper i vikingatiden. *Gotländskt Arkiv* 1984.

- Yngre än yngst? Om den yngsta vikingatidens datering på Gotland. *Populär Arkeologi* 1988:2.

- Samfund och tro på religionsskiftets Gotland. *Medeltidens födelse* (red. A. Andrén). Symposier på Krapperups Borg 1. 1989.

META **MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT**

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenberg
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Kama Jönsson
Katalin Sabo

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1991 kr 80:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Arkeologiska institutionen, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

KF-Sigma tryckeri, TLTH, Lund.
ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT		1
<i>Sofia Andersson</i>	Bebyggelseutvecklingen i den värmländska skogsbygden under medeltiden	3
<i>Eva Svensson</i>	Erämarkskultur i norra Värmland	11
<i>Gabriel Bladh</i>	Svedjebrukskulturens landskapsutnyttjande	23
<i>Eva Myrdal- Runebjer</i>	Den skogsfinska invandringen och produktionsprocessens arkeologi	37
DEBATT		
<i>Lena Thunmark- Nylén</i>	Bucklan är kastad- Gotlands vikingatid som debattämne	51